

Universiteit
Leiden

The Netherlands

**De Bijbel als vrijzinnig strijdwapen en sieraad: de
ontstaans- en receptiegeschiedenis van de Leidsche
Vertaling (1884-1912)**

Krijger, T.E.M.

Citation

Krijger, T. E. M. (2018). De Bijbel als vrijzinnig strijdwapen en sieraad: de ontstaans- en receptiegeschiedenis van de Leidsche Vertaling (1884-1912). *Trajecta: Religie, Cultuur En Samenleving In De Nederlanden / Religion, Culture And Society In The Low Countries*, 27(2), 325-352. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3200935>

Version: Publisher's Version

License: [Licensed under Article 25fa Copyright Act/Law \(Amendment Taverne\)](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3200935>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

De Bijbel als vrijzinnig strijdwapen en sieraad

De ontstaans- en receptiegeschiedenis van de Leidsche Vertaling (1884-1912)

TOM-ERIC KRIJGER

In de zomer van 1924 stond de Nederlands-hervormde predikant Jan Deetman (1882-1936) in een artikel in het *Algemeen Weekblad voor Vrijzinnig Godsdienstigen*, een tijdschrift dat Noord-Holland en het noorden van Zuid-Holland als verspreidingsgebied had, stil bij een opmerkelijk jubileum.¹ Waar artikelen ter viering van jubilea normaal gesproken betrekking hadden op predikanten, stichtingsdata van godsdienstige verenigingen of belangrijke gebeurtenissen uit de geschiedenis van plaatselijke kerkelijke gemeenten, schreef Deetman over een gedenkwaardigheid die, naar de woorden van een aan diens artikel gewijd bericht in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (NRC), “in beteeckenis vele jubilea van persoonlijken of plaatselijken aard [overtreft]”² Deetman bracht in zijn artikel in herinnering dat exact vijfentwintig jaar voordien, in de zomer van 1899, het eerste deel van het Oude Testament naar de zogeheten

‘Leidsche Vertaling’ was verschenen. Vanaf 1912 was van de gehele Bijbel een Leidsche Vertaling beschikbaar. Haar ontvangst evaluerend, kon Deetman niet anders concluderen dan dat “een oppervlakkig onderzoek [...] reeds [zal] uitmaken dat de Leidsche Vertaling [...] het nog steeds van de toekomst moet hebben. [...] Gemeengoed is zij zelfs onder vrijzinnigen,” uit wier midden zij was voortgekomen, “nog geenszins geworden.” Ervan uitgaand dat grote behoefte aan haar onder het kerkvolk bestond en erop vertrouwend dat een verlaging van de aanschafprijs haar populairder zou maken, schreef Deetman niettemin stellig te geloven “dat die toekomst haar dan ook bijna wiskundig zeker gewaarborgd is.”³

Zijn optimisme bleek ongegrond. Zoals vrijzinnig-hervormd predikant Jan van Rossum, oudtestamenticus Cees Houtman en literair vertaler Henri Bloemen in eerdere publicaties kort aan-

- 1 Dit artikel vormt een bewerking van een lezing, gehouden tijdens het symposium ‘Voor en na Luther. Bijbels vertaald, gedrukt en bewaard in Leiden’ aan de Universiteit Leiden op 27 oktober 2017. Graag dank ik de twee voor mij anonieme *reviewers* voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel.
- 2 ‘Kerknieuws – Een zilveren jubileum,’ *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (23 augustus 1924), avondblad B, 3. Dat artikel noemt Deetman niet, maar het in de volgende noot genoemde artikel, dat vrijwel gelijkluidend is, wèl.
- 3 Geciteerd in: ‘Niet officieel gedeelte – Berichten en mededeelingen – De Leidsche Vertaling,’ *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 91.66 (2 september 1924), 754.

stippen, is de Leidsche Vertaling tegen de hoop van haar initiatiefnemers in niet tot een geduchte concurrent van de Statenvertaling uitgegroeid. Houtman en Bloemen gaan vooral in op vertaaltechnische aspecten en laten, evenals Van Rossum, aan de hand van diverse citaten van orthodoxe protestanten zien dat de Leidsche Vertaling aan rechtzinnige zijde fel op taal en stijl is aangevallen.⁴ Over reacties onder vrijzinnigen, voor wie de Leidsche Vertaling toch in de eerste plaats was bedoeld, melden zij opvallend genoeg vrijwel niets – alleen Houtman merkt terloops op dat de vertaling ook in vrijzinnige kring aan kritiek van taalkundige en stilistische aard onderhevig was en uitsluitend in afdelingen van de parakerkelijke Nederlandse Protestantenbond voor liturgisch gebruik geschikt is bevonden.⁵

Door te kijken naar zowel de motieven die tot de Leidsche Vertaling hebben geleid, als de ontvangst die deze Bijbelvertaling onder vrijzinnigen én orthodoxen ten deel is gevallen, betoog ik dat de Leidsche Vertaling, in weerwil van de superlatieven waarmee enkele vrijzinnige opinieleiders haar verschijning becommentarieerden, in vrijzinnige kring in steeds sterkere mate op dezelfde bezwaren stuitte als in orthodoxe kring. Omdat, zoals ik laat zien, theologische accentverschuivingen als gevolg van een herpositionering ten opzichte van de orthodoxie daaraan debet waren, leest de ontstaans- en receptiegeschiede-

nis van de Leidsche Vertaling als een theologische ontwikkelingsgang van het vrijzinnig-protestantisme in Nederland rond 1900.

De totstandkoming van de Leidsche Vertaling van het Oude Testament

Tot de voorgeschiedenis van de Leidsche Vertaling behoren twee Bijbeluitgaven die duidelijk de sporen dragen van een in het derde kwart van de negentiende eeuw opklaaiende richtingsstrijd in theologie en kerk. De oudste van die uitgaven was een nieuwe overzetting van het Nieuwe Testament naar het Nederlands die in 1868 was gereedgekomen. Zij is bekend komen te staan als de 'Synodale Vertaling', ter verwijzing naar de instantie die vijftien jaren eerder de opdracht tot haar had gegeven: de synode van de Nederlandse Hervormde Kerk. Aan de Synodale Vertaling lag de, buiten de orthodoxie, steeds breder onder hervormden gedragen overtuiging ten grondslag dat de Statenvertaling zowel theologisch als taalkundig niet meer voldeed. In de hoop haar kerkbreed, dus ook voor orthodoxen, acceptabel te maken, was de Synodale Vertaling niettemin stilistisch uitdrukkelijk op de Statenvertaling geënt en van aantekeningen en inleidingen voorzien die exegetisch weinig te bieden hadden. Een vertaling die voor allen aanvaard-

4 Van Rossum, 'De Leidse Vertaling'; Houtman, *Nederlandse vertalingen van het Oude Testament*, 25-31; Id., 'De kritiek op de Groot Nieuws Bijbel', 269-272; Id., 'De Leidse en de Utrechtse Vertaling', 203-218; Bloemen, 'De protestantse bijbelvertalingen in de negentiende eeuw', 612-633. Deze artikelen besteden nauwelijks aandacht aan de receptie van de Leidse Vertaling van het Nieuwe Testament. Zie ook: Van den Berg, 'De Synodale, Leidse en Utrechtse Vertaling'.

5 Houtman, *Nederlandse vertalingen van het Oude Testament*, 31; Id., 'De Leidse en de Utrechtse Vertaling', 214.

baar had moeten zijn, bleek daardoor geliefd bij niemand: aan de zijde der strengste orthodoxie was zij bij voorbaat als aanslag op de zuiverheid van Gods Woord afgewezen, terwijl zij in andere delen van de Hervormde Kerk vanwege haar gebrek aan zowel eenduidigheid als wetenschappelijke diepgang niet aan de verwachtingen beantwoordde. Deze teleurstellende ontvangst bracht de hervormde synode ertoe theologen die zij in 1854 ter vertaling van het Oude Testament had aangezocht, in 1872 van hun opdracht te ontheffen.⁶ Eén van die theologen was de Leidse hoogleraar Abraham Kuenen (1828-1891), een vaandeldrager van de zogeheten ‘moderne’ of ‘vrijzinnige’ richting die in de jaren 1840 in de godgeleerdheid en vanaf het einde van de jaren 1850 in het kerkelijk leven was opgekomen, en christendom en cultuur voor wederzijdse vervreemding wilde behoeden.⁷

Kuenen stond tussen 1871 en 1873 de hervormde predikant (en latere hoogleraar oudtestamentische studies te Leiden) Henricus Oort (1836-1927) en diens remonstrantse ambtgenoot Isaäk Hooykaas (1837-1894) terzijde bij de samenstelling van een *Bijbel voor jongelieden* – de tweede Bijbeluitgave waarop hierboven is gedoeld. Uitgaand van het spreekwoord dat wie de jeugd heeft, de toekomst heeft, verbloemden Oort, Hooykaas en Kuenen geenszins dat zij

de intentie hadden om vrijzinnige theologische inzichten onder adolescenten te verbreiden en op die manier heilige rechtzinnige huisjes omver te gooien. De *Bijbel voor jongelieden* was dus expliciet bedoeld als wapen in de richtingenstrijd tegen de orthodoxie.⁸

Bij Hooykaas rijpte vervolgens het plan om het door de hervormde synode stopgezette project ter vertaling van het Oude Testament nieuw leven in te blazen. Het echec van de Synodale Vertaling van het Nieuwe Testament had hem tot het inzicht gebracht dat dit uitsluitend kans van slagen zou hebben en tot een theologisch waardevol resultaat zou leiden indien alle betrokkenen dezelfde Bijbelwetenschappelijke beginselen zouden zijn toegedaan. Hooykaas probeerde daarom allereerst zijn medesamenstellers van de *Bijbel voor jongelieden* voor zijn plan te winnen. Na aanvankelijke aarzeling – beiden waren huiverig zich aan een langjarig project te committeren –, verklaarden Oort en Kuenen zich begin 1884 tot medewerking bereid. Laatstgenoemde stelde wel als voorwaarde dat ook naar andere vrijzinnige theologen een oproep tot deelname zou uitgaan.⁹ Nu een uit Hooykaas, Oort en Kuenen bestaand kernteam zich had geformeerd, kon fondsenwerving een aanvang nemen. In de zomer van 1884 ontving een select gezelschap vrijzinniggezinde notabelen een tot vrijgevig-

6 Een geschiedenis van het ontstaan en de ontvangst van de Synodale Vertaling biedt: De Jager Meezenbroek, *De geschiedenis van de Nieuwe Synodale Vertaling*; Aalders, ‘Een mislukt project’.

7 Hoe deze aspiratie vorm kreeg, behandel ik in mijn proefschrift *A Second Reformation?*

8 Van der Meiden, “Zoo heerlijk eenvoudig”, 125-132. Van der Meiden schrijft zelfs dat “Oort, Hooykaas en Kuenen de moderne bijbelwetenschap over de hoofden van hun doelgroep heen in stelling brengen tegen de orthodox-protestantse traditie. [...] De *Bijbel voor jongelieden* is [...] vooral een polemieek tegen orthodoxe opvoeders-met-den-Bijbel.” Zie: *Ibid.*, 157.

9 Oort, ‘Levensbericht van Isaäk Hooykaas’, 52-53.

heid opwekkende circulaire waarin de klemtoon lag op de betrokkenheid van Kuenen bij het beoogde vertaalproject als garantie op succes,¹⁰ en die was ondertekend door onder anderen de weerkundige Christophorus Buys Ballot (1817-1890), hoogleraar aan de Leidse rechtenfaculteit Rembt van Boneval Faure (1826-1909) en de Leidse hoogleeraar vergelijkende godsdienstgeschiedenis Cornelis Petrus Tiele (1830-1902).¹¹

Om het vrijzinnige publiek voor een nieuwe vertaling van het Oude Testament warm te maken, verscheen in het door de Protestantenbond uitgegeven weekblad *De Hervorming*, destijds het belangrijkste opinietijdschrift in vrijzinnige kring, op 30 augustus 1884 een artikel waarin te lezen viel dat niets minder dan “de eer” van de vrijzinnigheid met het voorgenomen vertaalproject was gemoeid. Voor de auteur in kwestie, hoogstwaarschijnlijk hoofdredacteur Frederik Willem Nicolaas Hugenholtz sr. (1839-1900), stonden Hooykaas, Oort en Kuenen op gelijke voet met de zestiende-eeuwse kerkhervormers, die net als zij op de ontoegankelijkheid van de Bijbel voor tijdgenoten waren gestuit. Net als de reformatoren hadden Hooykaas, Oort en Kuenen goed begrepen dat simpele taalkundige ingrepen in een bestaande Bijbelvertaling niet volstonden; de Statenvertaling was immers niet alleen onleesbaar geworden “doordat de taal van voor bijna drie eeuwen niet

meer de taal is van onzen tijd”, maar méér nog “omdat de voor hun tijd uitnemend kundige Statenvertalers nog niet konden beschikken over de hulpmiddelen, die de wetenschap van onzen tijd voor dit werk aan de hand doet”. Een nieuwe vertaling van het Oude Testament zou de vrijzinnigheid in haar streven naar een toekomstbestendig christendom luister bijzetten.¹² Enkele weken later liet ook Hooykaas in vier artikelen in *De Hervorming* blijken dat zij een sie-raad voor de vrijzinnigheid zou moeten zijn;¹³ het zou de eeuwige verdienste van de in Nederland beoefende moderne theologie zijn het Oude Testament, waarin “onvergankelijke schatten” verborgen liggen, maar dat tevens “de vrucht [is] van knoeierij door Joodsche en Christelijke schriftgeleerden in het belang der kerkleer”, van dergelijke knoeierij te zuiveren en van een wetenschappelijk verantwoorde duiding te voorzien. Daarnaast beoogde Hooykaas de vrijzinnigheid met een nieuwe vertaling van het Oude Testament, net als indertijd met de *Bijbel voor jongelieden*, een strijdwapen in handen te geven. “Ook orthodoxen”, zo geloofde hij, “namelijk de fatsoenlijke, eerlijke, vrome – van de ‘Gereformeerde’ spreek ik nog niet – zullen er kennis van nemen.”¹⁴ Hier lag voor vrijzinnigen de ultieme kans om hun Bijbelbeschouwing in orthodoxe kring te laten doorsijpelen en de richtingenstrijd in hun voorbeeld te beslechten; mochten zij zich nú niet

10 ‘Nieuwe bijbelvertaling’, *Algemeen Handelsblad* (4 juli 1884), avondblad, 1-2.

11 Zie ook: ‘Binnenland – De nieuwe vertaling van het Oude Testament’, *De Hervorming* 1884-35 (30 augustus 1884), 140.

12 Ibid. Zie ook: Lindeboom, *Geschiedenis van het vrijzinnig protestantisme* III, 13.

13 De eerste twee artikelen boden een weerlegging van mogelijke bezwaren tegen het voorgenomen vertaalproject: I. Hooykaas, ‘Het plan eener nieuwe vertaling van het Oude Testament’, *De Hervorming* 1884-41 (11 oktober 1884), 163-164; Ibid. 1884-42 (18 oktober 1884), 168.

14 Ibid. 1884-43 (25 oktober 1884), 172.

achter Hooykaas' plan scharen, dan zouden de wetenschappelijk halfslachtige ethisch-orthodoxen weleens als bovenliggende partij kunnen komen bovendrijven. Hooykaas beschouwde een nieuwe vertaling van het Oude Testament niet alleen als kerkelijk-theologisch, maar zelfs als staatkundig strijdwapen. De orthodoxe calvinisten die zich als 'antirevolutionairen' in de politieke arena manifesteerden, baseerden hun staatkunde op het Oude Testament, maar zouden daarvoor geen rechtvaardigingsgrond meer hebben wanneer hun exegese als steunend op een ondeugdelijke oude Bijbelvertaling zou worden ontmaskerd.¹⁵

Na zijn beweegredenen om tot een nieuwe vertaling van het Oude Testament op te wekken, in *De Hervorming* te hebben uiteengezet en kort daarna op de jaarlijkse toogdag van de Protestantenvoerbond te hebben herhaald, wist Hooykaas naast Kuenen en Oort, drie andere in Leiden opgeleide theologen tot medewerking te verlokken: de Nederlands-hervormde predikant Willem Hendrik Kusters (1843-1897), diens doopsgezinde ambtgenoot Johannes Dyserinck (1835-1912) en de hervormde, aan de Universiteit van Amsterdam als hoogleraar Hebreeuws en Israëlitische oudheden werkzame Jan Carel Matthes (1836-1917). Hoewel een bedrag van f20.000,- voor het vertaalproject was begroot, moesten de ondertekenaars van de voornoemde circulaire, op 12 januari 1885 in vergadering bijeen in 's-Gravenhage, vaststellen dat nog slechts

f13.000,- was opgehaald. Vertrouwend op toekomstige vrijzinnige vrijgevigheid, kon het vertaalproject wat hen betrof niettemin van start gaan. Veertien dagen daarna kwamen de zes theologen die het project ter hand wilden nemen, voor een eerste maal in Leiden bijeen om tot een werkverdeling en formulering van een vertaalprotocol te komen.¹⁶ Spoedig bleek het gesternte waaronder het project doorgang moest vinden, niet geheel gunstig te zijn: een eerste van, zoals later zou blijken, diverse tegenslagen openbaarde zich in het afhaken van Dyserinck en Matthes, die zich daartoe door een overvolle agenda genooddaakt voelden.¹⁷ Het uitgangspunt waarmee de vier overgebleven vertalers hun arbeid voortzetten, was dat het Oude Testament een ontwikkelingsgang van religieuze en morele veredeling van de Israëlitische godsdienst te zien geeft, en om die reden zowel geen eenheid vormt, als teksten met een sterk wisselend zuiverheidsgehalte bevat. In overeenstemming daarmee gold als stelregel dat die teksten, zoals zij in de in 1847 verschenen *Polyglotten-Bibel* en in tussen 1861 en 1895 door de Duits-joodse hebraïst Seligmann Baer (1825-1897) vervaardigde kritische edities afgedrukt waren, niet rechtstreeks naar het Nederlands konden worden overgezet, maar *bewerking* behoeften.¹⁸ In het Leidse vertaalproject gebeurde dat vrijmoedig: op grond van wetenschappelijke theorieën en evenzovele hypothesen zijn op de nodige plaatsen wijzigingen en afwijkingen ten opzichte van de Masoretische 'oertekst' van de

15 Ibid. 1884-44 (1 november 1884), 175-176.

16 'Binnenland - De nieuwe vertaling van het o.t. begonnen', *De Hervorming* 1885-06 (7 februari 1885), 22.

17 Herderscheê, *De modern-godsdienstige richting in Nederland*, 376.

18 Bloemen, 'De protestantse bijbelvertalingen in de negentiende eeuw', 621.

Abraham Kuenen in 1878.
[’s-Gravenhage, Centraal Bureau voor Genealogie,
collectie-Veenhuizen]

Hebreeuwse Bijbel aangebracht.¹⁹ Hooykaas, Kosters en Oort namen telkens de bewerking en vertaling van één Bijbelboek, voorzien van aantekeningen en inleidingen, voor hun rekening. Aangevuld met een verantwoording van gemaakte keuzes, kwam ieders werk vervolgens één van de twee anderen onder ogen. Na diens commentaar te hebben verwerkt, togen Hooykaas, Kosters en Oort naar Kuenen, die het laatste onderdeel had.²⁰

Tot groot verdriet van vrijzinnig Nederland, kwam Kuenen echter in 1891 te overlijden. Meer tegenslagen volgden. Hooykaas verruilde het tijdige voor het eeuwige in 1894. Kosters, die Kuenen als hoogleraar in oudtestamentische studies in Leiden was opgevolgd, kon in oktober 1897 nog nét de publicatie van de eerste aflevering van de mede door hem samengestelde vertaling meemaken; twee maanden later overleed ook hij. Afronding van het vertaalproject kwam nu volledig op de schouders van Oort te liggen. Wat direct in het oog sprong (en voor een duiding van de verderop behandelde ontvangst van de Leidse Vertaling van belang is), was dat Oort en de zijnen de Hebreeuwse Godsnaam als ‘Jahwe’ hadden vertaald.²¹ Tussen oktober 1897 en mei 1899 verschenen de mozaïsche wetboeken en de historische boeken van het Oude Testament in zeventien afleveringen à f0,80 bij de Leidse uitgeverij E.J. Brill, waarna zij in één band te koop werden aangeboden.²² Eind maart 1901 voltooide Oort de laatste aflevering van de poëtische en profetische boeken van het Oude Testament, die door Brill vervolgens eveneens in één band op de markt werden gebracht.²³ Bij de verschijning van dat tweede en laatste deel muntte Matthes, verwijzend naar de *alma mater* van Oort en de zijnen, de term ‘Leidsche Vertaling’, die in vrijzinnige kring vrijwel direct burgerrecht

19 Houtman, ‘De Leidse en de Utrechtse Vertaling’, 213.

20 H. Oort, ‘Voorrede voor het eerste deel’, in: *Het Oude Testament* I. *Genesis-Ester*, 1-ix.

21 Knappert, ‘Eene nieuwe vertaling van het Oude Testament’, 480-481. Dit artikel is, herzien en van een naschrift voorzien, opgenomen in: Oort en Knappert, *De Leidse Vertaling van het Oude Testament*, 35-67. Hooykaas had al in 1884 aangekondigd dat het tetragrammaton als ‘Jahve’ zou worden vertaald. Zie: Hooykaas, ‘Het plan eener nieuwe vertaling van het Oude Testament’, *De Hervorming* 1884-42 (18 oktober 1884), 168.

22 De zeventiende en laatste aflevering is aangekondigd in: ‘Niet officieel gedeelte’, *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 66.31 (18 april 1899), 187.

23 *Het Oude Testament* II. *Job-Maleachi*.

Henricus Oort in 1907.
[’s-Gravenhage, Centraal Bureau voor Genealogie,
collectie-Veenhuizen]

verkreeg.²⁴ Beide delen van de Leidsche Vertaling kostten tezamen f25,-, wat, naar de woorden van een toenmalige vrijzinnige opinieleider, “niet duur, maar veel geld voor de meesten” was.²⁵ In opdracht van een vrijzinnig traktaatgenootschap, de Vereniging tot verspreiding van stichtelijke blaadjes, werden in 1902 het boek Psalmen en in 1903 de boeken Job, Spreuken en Prediker, inclusief inleidingen en aantekeningen, in twee afzonderlijke brochures à f0,40 bij Brill uitgegeven.²⁶ In 1906 liet de Protes-

tantenbond door Brill een ‘volksuitgave’ van de volledige Leidsche Vertaling van het Oude Testament publiceren, die in dertig afleveringen à f0,20 of voor f6,- in één band aan te schaffen viel. Deze editie was door de remonstrantse predikant Isaäk Hooykaas jr. (1866-1944), onder toezicht van Oort, met verkorte aantekeningen en inleidingen bezorgd.²⁷ Van die uitgave en van de in 1899 en 1901 uitgegeven delen waren eind 1907 in totaal tussen de 4.000 en 5.000 exemplaren verkocht.²⁸ Vanaf 1909 waren de twee laatstgenoemde delen, nog steeds voor een gezamenlijke aanschafprijs van f25,-, niet langer bij Brill, maar bij de Zaltbommelse uitgeverij P.M. Wink te bestellen.²⁹

De totstandkoming van de Leidsche Vertaling van het Nieuwe Testament

Direct na de voltooiing van de vertaling van het Oude Testament vroeg Oort zich op 6 april 1901 in *De Hervorming* vol verlangen af “of wij het Nieuwe Testament eens vóór ons mochten zien, zoo grondig en vrij van kerkelijke vooroordeelen behandeld, als wij getracht hebben het

24 Vermeld in: ‘Leestafel – “De Tijdspiegel”’, *De Hervorming* 1901-33 (17 augustus 1901), 259-260.

25 L. Knappert, ‘Ná – Naschrift’, in: Oort en Knappert, *De Leidsche Vertaling van het Oude Testament*, 61-67, aldaar 63.

26 ‘Kerknieuws – Vereniging tot verspreiding van stichtelijke blaadjes’, *Algemeen Handelsblad* (9 april 1902), ochtendblad, 2; ‘Stadsnieuws – Vereniging tot verspreiding van stichtelijke blaadjes’, *Het Nieuws van den Dag* (23 april 1903), 15; Hooykaas, *De Psalmen met eene inleiding en korte aantekeningen naar de Leidsche Vertaling*; Oort, *Job, Spreuken en Prediker met inleidingen en korte aantekeningen naar de Leidsche Vertaling*.

27 ‘De Leidsche Vertaling van het Oude Testament’, *Zondagsblad van Het Nieuws van den Dag* (8 oktober 1905), 1; ‘Niet officieel gedeelte’, *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 74.14 (15 februari 1907), 223; *Het Oude Testament naar de Leidsche Vertaling, met verkorte inleidingen en toelichtingen, bewerkt door I. Hooykaas Jr., onder toezicht van H. Oort*.

28 ‘Kunst, letteren, wetenschappen’, *Arnhemsche Courant* (27 november 1907), 6.

29 ‘Advertentiën’, *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 76.23 (19 maart 1909), 331.

o.T. te vertolken en toe te lichten.”³⁰ Daarmee gaf hij te kennen de Synodale Vertaling onbruikbaar te vinden – ten grondslag aan die vertaling lag, in tegenstelling tot de Leidsche Vertaling van het Oude Testament, immers niet de historisch-kritische hermeneutische methode, maar een halfslachtig theologisch compromis tussen de verschillende facties die in het derde kwart van de negentiende eeuw in de Nederlandse Hervormde Kerk hadden bestaan. In vrijzinnige kring stond Oorts gevoelen niet ter discussie – anderen gaven Oort bijval door erop te wijzen dat de Synodale Vertaling, als tegemoetkoming aan orthodoxe gevoeligheden, stilistisch dicht bij de Statenvertaling bleef en inleidingen en aantekeningen bevatte die de toets der wetenschap volstrekt niet konden doorstaan.³¹ Overeenkomstig zijn evolutionaire kijk op de godsdienstgeschiedenis als progressief ontwikkelingsproces meende Oort dat het Nieuwe Testament “naast eene nog veel belangrijker geschiedenis, veel hooger godsdienstige en zedelijke waarheden, openbaringen van veel dieper gemoedsleven” dan het Oude Testament bevat, en daarom alleen tot schade van de persoonlijke vroomheid in bestaande

vertalingen gehandhaafd kon blijven.³² Omdat nieuwtestamentici zich niet aandienden, ging oudtestamenticus Oort zelf aan de slag.³³ Hij vertaalde naar het Nederlands vanuit de zesde editie van het *Novum Testamentum Graece*, van de hand van de Duitse Bijbelwetenschapper Eberhard Nestle (1851-1913), uit 1906.³⁴ Graecus Dirk Christiaan Hesseling (1859-1941) stond hem met taalkundige adviezen terzijde, terwijl zijn broer Abraham Johannes Oort (1838-1917) als meelezer van zijn inleidingen en aantekeningen fungeerde.³⁵ Oort liet zich in zijn vertaalarbeid leiden door de gedachte dat het Nieuwe Testament bestaat uit een mengeling van getuigenissen over Jezus en diens apostelen die in de Vroege Kerk rondgingen en, in een poging hen van autoriteit te voorzien, zijn doorspekt met verwijzingen naar de Hebreeuwse Bijbel.³⁶ Van iets als een ‘heilshistorische lijn’ die het Oude en Nieuwe Testament op elkaar betreft, wilde hij daarom niet weten; het Oude Testament dient zijns inziens primair als context om de denkwereld van vroege christenen te kunnen duiden. Zijn vertaling kwam uiteindelijk tussen 1911 en 1912 in elf afleveringen voor een totaalbedrag van f8,50 bij Wink in Zaltbom-

30 H. Oort, ‘Eene dankbetuiging met een wensch’, *De Hervorming* 1901-14 (6 april 1901), 106.

31 Bijv.: J. van Loenen Martinet, ‘De nieuwe vertaling van het Oude Testament’, bijvoegsel bij *Ibid.* 1901-13 (30 maart 1901), 2-4, aldaar 2; F. Dijkema, ‘Feuilleton – Het Nieuwe Testament’, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (6 juli 1911), avondblad A, 1. Bij gemis van een vrijzinnige vertaling van het Nieuwe Testament werd vanuit de Protestantenvond gebruik van de Synodale Vertaling aanbevolen, zoals blijkt uit: ‘Aankondiging’, *De Zondagsbode* 21.5 (1 december 1907), 19-20.

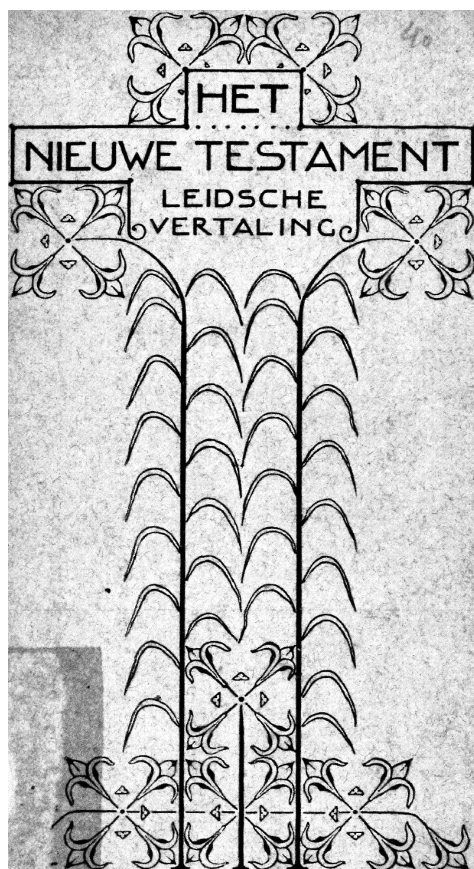
32 Oort, ‘Eene dankbetuiging met een wensch’, *De Hervorming* 1901-14 (6 april 1901), 106.

33 Houtman, ‘De Leidse en de Utrechtse Vertaling’, 210. Onduidelijk is wie Oort heeft benaderd.

34 Oort, ‘Eenige opmerkingen over de aantekeningen van Dr. J.A. Bruins Sr. bij mijn bewerking van het N.T.’, 182.

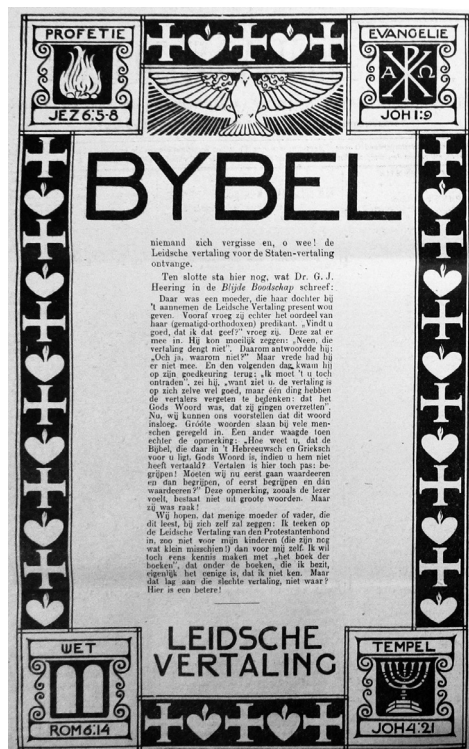
35 H. Oort, ‘Voorrede’, in: *Het Nieuwe Testament, opnieuw uit den grondtekst overgezet en van inleidingen en aantekeningen voorzien door Dr. H. Oort*, 1.

36 H. Oort, ‘Inleiding’, in: *De Bijbel naar de Leidsche Vertaling* (Zaltbommel 1914), III-XIII, aldaar IX-XIII.

Kaft van Het Nieuwe Testament. Leidsche Vertaling (Zaltbommel 1913).

mel op de markt.³⁷ Exemplaren van het volledige Nieuwe Testament verschenen in twee afzonderlijke oplagen van 10.000 in 1913 en 1915 bij diezelfde uitgeverij en later, andermaal in een oplage van 10.000, bij de Amsterdamse uitgeverij J. Brandt.³⁸

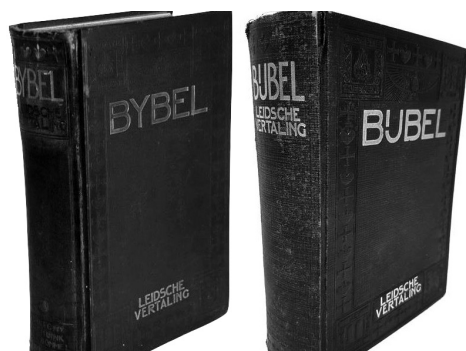

Tekening van de kaft van De Bijbel naar de Leidsche Vertaling (Zaltbommel 1914), ontworpen door de hervormde predikant J.J. Meyer (1878-1956). [Fotografische overdruk uit De Hervorming van 31 mei 1913]

Wink, ergens rond 1930 afgelost door Brandt, was de huisuitgeverij van de Nederlandse Protestantenbond. In opdracht van die parakerkelijke vrijzinnige vereniging verscheen de Leidsche Vertaling van het Oude en Nieuwe Testament tezamen bij Wink in 1913 in 25 afleveringen à f0,10 en in 1914, in een oplage van 10.000, in één linnen band

37 'De nieuwe vertaling van het Nieuwe Testament', *De Hervorming* 1911-13 (1 april 1911), 97-98; 'Advertentiën', *De Graafschap-Bode* (15 april 1911), 3.

38 *Het Nieuwe Testament. Leidsche Vertaling* (Zaltbommel 1913/1915); *Het Nieuwe Testament naar de Leidsche Vertaling* (Amsterdam s.a.).

De spellingswijze van het woord 'Bijbel' met een *i-grec* op de door J.J. Meyer (1878-1956) ontworpen kaft viel niet bij iedereen in de smaak, zoals blijkt uit een ingezonden stuk van de remonstrantse predikant C.D. Sax (1866-1929) in *De Hervorming* van 14 juni 1913. In latere edities van de Leidsche Vertaling is de *i-grec* vervangen door een lange *ij*.

à f3,25.³⁹ In beide gevallen ging het om uitgaven zonder aantekeningen en inleidingen. Daartoe was besloten om productie- en aanschaffkosten te drukken, verspreiding via het Nederlands Bijbelgenootschap mogelijk te maken – uit angst anders in dogmatische discussies verzeild te raken, weigerde dat genootschap Bijbelvertalingen met uitlegingen in zijn fonds op te nemen⁴⁰ –,

DE BIJBEL

NAAR DE LEIDSCH E VERTALING

IN OPDRACHT VAN DEN NEDERLANDSCHEN PROTESTANTENBOND UIT-
GEGEVEN DOOR DE N. V. UITG.-MAATSCHAPPIJ EN BOEKH. V/H. P. M. WINK
ZALT-BOMMEL — 1914

Schutblad van De Bijbel naar de Leidsche Vertaling
(Zaltbommel 1914).

en tegemoet te komen aan kritische geluiden die, zoals verderop uitgebreid aan bod komt, uit de boezem van de vrijzinnigheid opwelden.⁴¹ Andermaal van bondswegen verscheen in 1925, in een oplage van 15.000 en in edities van f2,80, f5,- en f10,-, bij Wink een door Oort zelf licht gewijzigde, commentaar-loze uitgave van de volledige Bijbel naar

39 'Advertentiën', *Tubantia* (2 juli 1913), 3; *De Bijbel naar de Leidsche Vertaling* (Zaltbommel 1914). De voorrede bij de editie van 1914 is in brochurevorm uitgegeven als: Oort, *Inleiding op den Bijbel in de tekstuitgave der Leidsche Vertaling*.

40 C.E. Hooykaas, 'Godsdienstig leven in Nederland CXIV. Vereeuwing van het Ned. Bijbelgenootschap', *Algemeen Handelsblad* (23 maart 1914), avondblad, 9. Opgenomen in: Hooykaas, *Godsdienstig leven in Nederland*, 138-144.

41 De Leidsche Vertaling is zonder aantekeningen en inleidingen inderdaad in het fonds van het Nederlands Bijbelgenootschap opgenomen. Zie, bijv.: 'Onze Statenoverzetting', *De Heraut* 1966 (26 september 1915), 2. Zie ook: Houtman, 'De Leidse en de Utrechtse Vertaling', 215, 31.

DE BIJBEL

NAAR DE LEIDSCHÉ VERTALING

HERZIENE UITGAVE
11DE TOT 25STE DUIZEND

IN OPDRACHT VAN DEN NEDERL. PROTESTANTENBOND
UITGEGEVEN DOOR DE N. V. UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ
EN BOEKHANDEL V/H. P. M. WINK - ZALT-BOMMEL 1925

*Schutblad van De Bijbel naar de Leidsche Vertaling
(Zaltbommel 1925).*

de Leidsche Vertaling.⁴² De wijzigingen behelsden enkele kleine taalcorrecties in het Oude Testament en een aantal meer in het oog springende herintroductions van kenmerkende zegswijzen uit de Statenvertaling in het Nieuwe Testament.⁴³ In 1942 liet de Protestantenvbond door uitgeverij Brandt nog eens, naar later bleek voor de laatste maal, tienduizend exemplaren van de Bijbel naar de Leidsche Vertaling publiceren. Inhoudelijk was die oplage gelijk aan die van 1925,

op één verandering na: in het Oude Testament viel in plaats van 'Jahwe' weer 'God' te lezen.⁴⁴ Hoe veelzeggend die naamsherstelling en de reeds in 1925 teruggedraaide wijzigingen waren, komt in de receptiegeschiedenis van de Leidsche Vertaling naar voren.

Receptiegeschiedenis I: vrijzinnig triomfalisme

Naar aanleiding van de voltooiing van de Leidsche Vertaling van het gehele Oude Testament verscheen bij de editie van 30 maart 1901 van het weekblad *De Hervorming* een acht pagina's tellend 'gedenkblad'. De hervormde, toenmalige hoofdredacteur van *De Hervorming* Johannes van Loenen Martinet (1840-1918), de hervormde, latere hoogleraar kerkgeschiedenis Laurentius Knappert (1863-1943), de doopsgezinde, toekomstige hoogleraar Hebreëws Hendrik Jan Elhorst (1861-1924), godsdienst-onderwijzeres in de Protestantenvbond Manette de Favauge (1858-1942) en de remonstrantse, voormalige vicevoorzitter van de Protestantenvbond Jan Herman de Ridder jr. (1858-1902) lieten zich in dat denkblad in lyrische bewoordingen uit over de grote verdiensten die de Leidsche Vertaling huns inziens voor zowel de theologie als de persoonlijke vroomheid had. Door strenge toepassing van de historisch-kritische methode en

42 I. Hooykaas [jr.], 'Bondsleven - De Leidsche Bijbelvertaling op de N.P.B. vergadering te Nijmegen', *De Hervorming* 1923-42 (20 oktober 1923), 332-333; 'Berichten - De Nieuwe Bijbeluitgave', *Ibid.* 1925-17 (25 april 1925), 132-133; *De Bijbel naar de Leidsche Vertaling* (Zaltbommel 1925).

43 C.E. Hooykaas, 'Godsdienstig leven in Nederland CCCCLX. Herdruk van de Leidsche Vertaling', *Algemeen Handelsblad* (20 april 1925), avondblad, 9.

44 "'Jahweh" of "de Heer". Inzicht veranderd', *Algemeen Handelsblad* (28 augustus 1941), avondblad, 5; 'De Leidsche Vertaling. Van document tot kerkboek', *Het Vaderland* (3 september 1941), avondblad A, 3; *De Bijbel naar de Leidsche Vertaling* (Amsterdam [1942]).

een wetenschappelijk verantwoorde hermeneutiek was het Oude Testament eindelijk op basis van een zo zuiver mogelijk gereconstrueerde tekst in het Nederlands overgezet en ontdaan van de sluier van bovennatuurlijkheid en dogmatische inlegkunde waaronder het tot dan toe bedekt was geweest.⁴⁵ Van Loenen Martinet, die Oort ter inleiding van het gedenkblad in de bombastische stijl van de negentiende-eeuwse dominee-dichters vergastte op een heuse lofzang, en Elhorst dichtten de Leidsche Vertaling zelfs een nationale betekenis toe: naar hun overtuiging zou het gehele Nederlandse volk niet alleen dankzij haar een godsdienstig reveil in vrijzinnige zin gaan beleven, maar ook trots mogen, ja *moeten* zijn op het door haar geleverde bewijs dat geen enkel ander volk ter wereld evenveel theologische expertise in huis had.⁴⁶ Om die reden bestempelden zij, evenals Knappert, de Leidsche Vertaling van het Oude Testament als niets minder dan een “monument”.⁴⁷

Diezelfde kwalificatie meende Van Loenen Martinet, andermaal in een ode aan Oort, te mogen gebruiken bij de verschijning van de Leidsche Vertaling van het Nieuwe Testament in 1912.⁴⁸ Twee jaar voordien had hij tijdens de jaarlijkse toogdag van de Protestantenbond al met voldoening gewezen op een voorval dat hem in zijn opvatting sterkte: een predikant in een orthodoxe gemeente zou de Statenvertaling “onbruikbaar” hebben geacht en deelnemers aan een cursus over het oudtestamentische boek Amos daarom de Leidsche Vertaling hebben aanbevolen.⁴⁹ Andere vrijzinnigen, onder wie Isaac Hooykaas jr., de doopsgezinde predikant Fokke Dijkema (1877-1944) en de hervormde predikant Jacob Johannes Meyer (1878-1956), vielen Van Loenen Martinet bij in zijn perceptie dat invloed van de Leidsche Vertaling zich in orthodoxe kring deed gevoelen.⁵⁰ Meyer zag bijvoorbeeld “vele Rechtzinnige leeken [...] vol verlangen hun handen uit[strekken] naar de Leidsche Vertaling,

45 Bijvoegsel bij *De Hervorming* 1901-13 (30 maart 1901), 1-8.

46 Van Loenen Martinet, ‘De nieuwe vertaling van het Oude Testament’, bijvoegsel bij Ibid. 1901-13 (30 maart 1901), 4; H.J. Elhorst, ‘Een wetenschappelijk werk voltooid’, bijvoegsel bij Ibid. 1901-13 (30 maart 1901), 6-7, aldaar 6. Zie ook: E.M. ten Cate, ‘Bij de voltooide verkorte uitgave der Leidsche vertaling van het o.t.’, Ibid. 1907-31 (3 augustus 1907), 242-243, aldaar 243.

47 Van Loenen Martinet, ‘De nieuwe vertaling van het Oude Testament’, bijvoegsel bij Ibid. 1901-13 (30 maart 1901), 4; Elhorst, ‘Een wetenschappelijk werk voltooid’, bijvoegsel bij Ibid. 1901-13 (30 maart 1901), 6; L. Knappert, ‘Voltooid’, bijvoegsel bij Ibid. 1901-13 (30 maart 1901), 4-5, aldaar 5. Ook later zijn deze en soortgelijke kwalificaties gebruikt. Zie, bijv.: Van den Bergh, ‘De nieuwe vertaling van het Oude Testament’, 412; [S.K. Bakker in:] ‘Laatste berichten – Ned. Protestantenbond’, *Het Nieuws van den Dag* (22 oktober 1912), 17; ‘Kerknieuws – Een modern bijbelgenootschap?’, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (20 september 1923), avondblad A, 2; Lindeboom, *Geschiedenis van het vrijzinnig protestantisme* III, 13.

48 [J. van Loenen Martinet in:] ‘Kerknieuws – Vergadering van moderne theologen’, *Algemeen Handelsblad* (17 april 1912), ochtendblad, 5.

49 [J. van Loenen Martinet in:] ‘Nederlandsche Protestantenbond’, *Het Nieuws van den Dag* (27 oktober 1910), 7-8, aldaar 7.

50 Dijkema, ‘Feuilleton – Het Nieuwe Testament’, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (6 juli 1911), avondblad A, 1; [I. Hooykaas jr. in:] ‘Kerknieuws – Nederl. Protestantenbond’, *Het Vaderland* (25 oktober 1922), avondblad A, 2; J.J. Meyer, ‘Nieuwe uitgaven – “De Bijbel”’, Ibid. (25 april 1925), avondblad C, 3. Zie ook: Hooykaas, *De Bijbel* I, 23.

GEDENKBLAD

bij de voltooiing der Nieuwe Vertaling
van het Oude Testament.

Aan Prof. Dr. H. Oort.

en Monument van vrije Wetenschap,
van waarheidszin en van geloof, van vlijt
en klok volharden.

Trouwe Rekenschap
van toevertrouwd talent, aanvaard, gewijd
in Waarheids dienst, gebruikt tot Vroomheids baat.

't Getuigenis van Oud-Israëls verleên,
moeizaam ontdaan van zijn bedekslen, staat
in levensfrischheid op.

Uit donkerheên
van school en dogme, in eigen schoon, verrijst
de Werklijkheid, mirakel-vrij. Uit waan
en wangeloof naar 't licht zich heffend wijst
z'op 't komend Godsrijk, 't dagend Heil; een baan
den Christus efnend.

Wonder der Historie,
door Wetenschap ontdekt, waarin Gods glorie
met rijker luister straalt, in lichter klaarheid blinkt
dan in 't Mirakel, dat de Werklijkheid vermindt.

J. VAN LOENEN MARTINET.

Katern bij De Hervorming van 30 maart 1901, uitgegeven ter gelegenheid van de totstandkoming van de Leidsche Vertaling van het Oude Testament.

omdat zij den indruk van betrouwbare, wetenschappelijke voorlichting en vooral wat het O.T. aangaat, ook van schoonen vorm, ontvangen hebben.”⁵¹ Op de wetenschappelijke deugdelijkheid waarvoor volgens Meyer uiteindelijk iedere orthodoxe zich gewonnen moest geven, legden vrijzinnige pleitbezorgers van de Leidsche Vertaling zozeer de nadruk dat de doopsgezinde predikant Vincent Loosjes (1855-1932), die zich noch tot de vrijzinnigheid noch tot de orthodoxie bekende,⁵² gevat opmerkte dat over niet al te lange tijd “ieder die voor zijn zaligheid het buiten ‘Leidsche Vertaling’ meent te kunnen stellen, zal worden geknuppeld als een ezel.”⁵³ Volgens de ethisch-hervormde predikant Abraham van der Flier (1869-1947) overdreef Loosjes allerminst. Hoewel het verhaal dat hij opdiste apocrief zou kunnen zijn – er is geen bron voorhanden die het bevestigt –, meende Van der Flier zich in 1912 te herinneren dat “kort na het verschijnen der Leidsche Vertaling van moderne zijde in ernst een stem opging om de studie der Hebreeuwsche taal op te heffen. We hadden nu immers de (door de moderne wetenschap voortgebrachte en dus) onovertrefbaar juiste vertaling!”⁵⁴

Receptiegeschiedenis II: orthodoxe kritiek

Bij de aura van geleerdheid die om de Leidsche Vertaling hing, hadden orthodoxe protestanten zo hun bedenkingen. Direct nadat de vertaling van het Oude Testament was gereedgekomen, schamperde de gereformeerde voorman Abraham Kuyper (1837-1920) in *De Heraut* dat het Oort en de zijnen, juist door hun benadering van de Schrift als louter een object van wetenschap in plaats van als het geopenbaarde Woord Gods, had ontbroken aan voor Bijbelvertalers onontbeerlijke verlichting door de Heilige Geest.⁵⁵ Hij impliceerde hier wat vele orthodoxen, vooral in de kring van zijn eigen Gereformeerde Kerken, hem expliciet nazegden: de Leidsche Vertaling stoelde op een verkeerd beginsel, omdat haar samenstellers de Bijbel vanuit een Schriftkritisch uitgangspunt hadden benaderd en daardoor de heiligheid en de betrouwbaarheid van God zelve hadden geloochend.⁵⁶ In *De Heraut* heette het zelfs dat zij op een “ongeloovig” fundament rustte, een kwalificatie die ook de jezuïet Joannes

51 Meyer, ‘Nieuwe uitgaven – “De Bijbel”’, *Het Vaderland* (25 april 1925), avondblad C, 3.

52 Feenstra jr., ‘Levensbericht van Vincent Loosjes Az.’, 155-156.

53 Loosjes, *Bitter en zoet*, 58.

54 Van der Flier G.Jz., *Het ethisch beginsel*, 39.

55 [A. Kuyper], ‘Uit de pers’, *De Heraut* 1216 (21 april 1901), 3-4, aldaar 4.

56 De voorbeelden zijn legio. Ik noem hier slechts: ‘De volksuitgave der Leidsche Vertaling’, *De Heraut* 1472 (18 maart 1906), 3; Lindeboom, ‘Van boeken – Het Oude Testament naar de Leidsche Vertaling’; Id., ‘De jongste vertaling van het Nieuwe Testament’; L., ‘De Leidsche Vertaling van O. en N. Testament’, *De Wekker* 25.37 (7 februari 1913), 2-3; C. Veltenaar, ‘Contra’, in: Van Veldhuizen en Veltenaar, *Een nieuwe Bijbelvertaling*, 14-31; F.W. Grosheide, ‘Zending, evangelisatie en school – Het Nederlandsch Bijbelgenootschap’, *De Heraut* 2334 (15 oktober 1922), 2; ‘Praatjes en vragen van den Bijbelcolporteur’, *De Vriend van Oud en Jong* 45.9 (10 oktober 1923), 3; V. Hepp, ‘Kerkelijk leven – De nieuwe Leidsche Vertaling’, *De Reformatie* 5.36 (5 juni 1925), 283; A.G. Honig, ‘Van hier en daar – De Leidsche Bijbelvertaling’, *De Bazuin* 78.13 (28 maart 1930), 3; Ibid. 78.14 (4 april 1930), 2-3; Ibid. 78.16 (18 april 1930), 3; Ibid. 78.18 (2 mei 1930), 3.

Petrus van Kasteren (1855-1918) van toepassing achtte.⁵⁷ Een van Abraham Kuypers zonen, de gereformeerde theoloog Herman Huber Kuypers (1864-1945), trok de wetenschappelijke waarde van de Leidsche Vertaling als zodanig in twijfel. Dat deed hij in *De Heraut* van 1 december 1912 als naschrift bij een door hem geciteerd rapport waarin enkele Engelse geleerden uitspraken dat er nog te veel onzekerheden bestonden om vast te stellen wat de oorspronkelijke tekst van Bijbelverzen is geweest, en dat het maken van een Bijbelvertaling daarom prematuur was.⁵⁸ De inzichten en de tekstreconstructie waarop de Leidsche Vertaling was gebaseerd, konden, met andere woorden, weleens spoedig achterhaald blijken te zijn. Dat dit inderdaad het geval was, liet de theoloog Jacobus Adrianus Cornelis van Leeuwen (1870-1930), die tot de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk behoorde, subtiel, maar vilein doorklinken in de in het interbellum uitgegeven, op een orthodox publiek gerichte *Christelijke encyclopædie*. Zijn eindoordeel dat in de Leidsche Vertaling bovenal “een vertegenwoordiger der moderne rationalistische theologie van het 3^e kwartaal der 19^e eeuw aan het woord is”,⁵⁹ valt toch moeilijk anders op te vatten dan als zinspeling op de

wetenschappelijke gedateerdheid van de Leidsche Vertaling.

Eveneens in het interbellum, in 1925, stelde de gereformeerde theoloog Valentijn Hepp (1879-1950) in *De Reformatie* op de voorgrond dat de Leidsche Vertaling “niet de kerkelijke keur heeft ontvangen”.⁶⁰ In gereformeerde kring gold dat als een zwaarwegend bezwaar, waarin kritiek besloten lag op een Bijbelvertaling die, zoals de Leidsche, enkel een wetenschappelijk cachet droeg: omdat verkondiging van het Woord tot de roeping der Kerk behoorde, zou een vertaling van de Bijbel van een kerkelijk initiatief moeten uitgaan.⁶¹ Ook al was dat bij haar niet het geval geweest en had de synode van de Nederlandse Hervormde Kerk haar niet officieel goedgekeurd, toch kon de Leidsche Vertaling, zoals de praktijk uitwees, in hervormde erediensten worden gebruikt.⁶² Het risico dat een ‘Schriftgelovige’ predikant liep om op een hervormde kansel een exemplaar van de Leidsche Vertaling aan te treffen, was in 1907 in *De Heraut* zelfs opgeworpen als argument ter rechtvaardiging van het bestaan van de Gereformeerde Kerken als afzonderlijk kerkverband náást de Nederlandse Hervormde Kerk.⁶³ In 1939, ten slotte, bracht de ethisch-hervormde nieuwtestamenticus Annéus Marinus Brouwer (1875-1948) een laatste bezwaar

57 ‘Revisie van onze Staten-overzetting’, *De Heraut* 1558 (10 november 1907), 2-3, aldaar 3; ‘Amsterdam, 19 juni 1914’, *Ibid.* 1900 (21 juni 1914), 2; Van Kasteren, ‘Scripturistisch overzicht’, 72-75.

58 H.H. Kuypers, ‘Amsterdam, 29 november 1912’, *De Heraut* 1822 (1 december 1912), 2-3, aldaar 3.

59 Van Leeuwen, ‘Leidsche vertaling’, 622.

60 V. Hepp, ‘Kerkelijk leven – Mag met een verbeterde bijbelverklaring gedraald?’, *De Reformatie* 6.1 (2 oktober 1925), 2; *Id.*, ‘Kerkelijk leven – Synode-indrukken’, *Ibid.* 8.2 (14 oktober 1927), 10-11, aldaar 11.

61 ‘Revisie van onze Staten-overzetting’, *De Heraut* 1557 (3 november 1907), 2; Noordt zij, *Is een nieuwe vertaling van het Oude Testament noodig?*, 24-25.

62 Zie, bijv.: ‘Kerknieuws’, *Het Nieuws van den Dag* (12 mei 1914), 6.

63 ‘Amsterdam, 29 november 1907’, *De Heraut* 1561 (1 december 1907), 2.

tegen de wetenschappelijkheid van de Leidsche Vertaling in: Oort en de zijnen zouden een verkeerd en beperkt negentiende-eeuws wetenschapsbegrip hebben gehad, door Bijbelteksten slechts naar hun vorm en niet naar hun samenhangende, godsdienstige inhoud te hebben willen begrijpen.⁶⁴

Aan rechtzinnige zijde bleef het niet slechts bij kritiek op het exclusief wetenschappelijke karakter van de Leidsche Vertaling – hetzij omdat aan haar het beginsel van Schriftkritiek ten grondslag lag, hetzij omdat nieuwe wetenschappelijke inzichten haar snel verouderd hadden gemaakt, hetzij omdat zij geen kerkelijk stempel droeg, hetzij omdat haar samenstellers een enge opvatting van wetenschap zouden zijn toegedaan. De *consequenties* die dat wetenschappelijke karakter had voor taal en stijl, waren voor orthodoxen zo mogelijk nog erger. Hoewel zelf niet van rechtzinnigen huize, verwoordde literatuurcriticus Gerard van

Eckeren (Maurits Esser, 1845-1920) met zijn in 1915 in het orthodoxe weekblad *De School met den Bijbel* geciteerde opmerking dat hij “bijna tranen [heeft] geschreid van woede en ergernis over de heiligschennis, welke de Leidsche hoogleraar [= Oort, TK] zich onderstaan heeft te plegen aan de taalschoonheid van de Statenvertaling”⁶⁵ vlijmscherp wat alom in orthodoxe kring te beluisteren viel: de Leidsche Vertaling zou zich kenmerken door te alledaags, te eigentijds en zelfs te vulgair taalgebruik en daardoor geen recht doen aan het verheven karakter van de Bijbel.⁶⁶ Het gepercipieerde gemis van een gewijde en stichtelijke uitwerking woog zó zwaar dat ook orthodoxe theologen die toegaven de Leidsche Vertaling als nauwer aansluitend bij de Bijbelse grondteksten te beschouwen, onder wie de gereformeerden Arie Noordtzij (1871-1944) en Bastiaan Wielenga (1873-1949), de Statenvertaling met al haar gebreken hoger aansloegen.⁶⁷ De ethisch-her-

64 [A.M. Brouwer in:] J.J. Meyer, ‘Nog iets over Bijbelvertalingen’, *Het Vaderland* (16 februari 1939), avondblad A, 2. Brouwer betoonde zich hier overduidelijk een ethisch-orthodox theoloog. Anders dan gereformeerden, plaatsten ethischen geen isgelijktken tussen de Bijbel en Gods Woord; zij meenden dat Gods Woord *in* de Bijbel is en wilden daarom op zoek gaan naar de boodschap ‘achter’ de letterlijke tekst. Oort en de zijnen zouden volgens Brouwer zijn blijven steken bij de tekst van de Bijbel zonder op zoek te gaan naar het Woord dat in een diepere laag in de Bijbel besloten ligt. Meyer pareerde Brouwer door te stellen dat het niet aan de wetenschap is geloofsuitspraken te doen. Wie er a priori van uitgaat dat er inhoudelijke samenhang tussen Bijbelteksten (een Woord achter de tekst) bestaat, is niet meer onbevooroordeeld en zal teksten interpreteren in overeenstemming met zijn eigen geloofsovertuigingen.

65 A.v.B., ‘Een oordeel over de Leidsche Bijbelvertaling’, *De School met den Bijbel* 13.6 (5 augustus 1915), 71-72, aldaar 72.

66 Van Rossum, Houtman en Bloemen noemen allen: Van Dijk, ‘De Leidsche Vertaling van het Oude Testament’. De twee laatsten verwijzen tevens naar: Van Dijk, ‘Leestafel – “Het Nieuwe Testament”’. Andere voorbeelden zijn: Wildeboer, ‘Het Oude Testament’; Leenmans, ‘De nieuwe, Nederlandsche, vertaling van het Oude Testament’; H. Bouwman, ‘Bijbelvertaling’, *De Bazuin* 60.38 (20 september 1912), 3; K. Wielemaker, ‘Boekentafel – “De Bijbel”’, *De School met den Bijbel* 10.47 (22 mei 1913), 757-758; ‘Boekaankondiging – “De Bijbel”’, *De Bazuin* 61.22 (30 mei 1913), 4; ‘De eerste eeuw van het Nederlandsch Bijbelgenootschap’; ‘Advertentiën’, *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 87.81 (26 oktober 1920), 985; [H.Th. Obbink in:] ‘Bijbelvertaling’, *Amsterdamsche Kerkbode* 38.1928 (13 januari 1924), 5-6.

67 A. Noordtzij, ‘Een herziene Bijbelvertaling?’, *De Bazuin* 55.40 (4 oktober 1907), 1-2, aldaar 1; Wielenga, *De Bijbel als boek van schoonheid*, 87.

vormde theoloog Johannes Hermanus Gunning J.Hzn. (1858-1940) vormde met zijn in het blad *Pniël* tentoongespreide voorkeur voor de Leidsche Vertaling dan ook lange tijd een uitzondering onder orthodoxen – tot het moment, in 1921, waarop ook hem een teveel aan ‘geleerdheid’ en ‘rationalisme’ begon tegen te staan.⁶⁸

Ondanks breed gedragen en luidkeels beleden orthodoxe kritiek, hadden vrijzinnigen als Van Loenen Martinet en Meyer niet helemaal ongelijk dat van de Leidsche Vertaling invloed op de orthodoxie uitging – zij het op een indirectere wijze dan zij meenden. De verschijning van de Leidsche Vertaling leidde ertoe dat in rechtzinnige kring stilliger en veel vaker dan voorheen de vraag aan bod kwam of de Statenvertaling nog wel voldeed. Nadat in 1910 ook aan rooms-katholieke zijde een nieuwe vertaling van het Oude Testament was uitgegeven, namen het belang en de urgentiewaarde van die vraag toe. Met leedvermaak gadegeslagen door de vrijzinnige, remonstrantse predikant-journalist Cornelis Elias Hooykaas (1878-1933),⁶⁹ bestempelde een redacteur van *De Heraut* het als “iets zeer beschamends” dat gereformeerden zich met een eeuwenoude Bijbelvertaling moesten behelpen. Het beschamende daarvan was niet alleen gelegen in de gebrekkigheid van de Statenvertaling, die in de gemeenschap van de Gereformeerde Kerken vooral dankzij Noordt zij

steeds meer aan het licht kwam,⁷⁰ maar eveneens (en wellicht nog sterker) in het prestigeverlies dat gereformeerden als Bijbelgetrouwe neocalvinisten ten opzichte van rooms-katholieken en vrijzinnigen leden.⁷¹ Het is tegen deze achtergrond dat de hierboven aangehaalde commentaren van H.H. Kuiper, Noordt zij en Wielenga dienen te worden gelezen – gereformeerde theologen achtten een herziening van de Statenvertaling nog niet mogelijk, maar twijfelden niet aan de noodzaak daarvan.⁷² De Leidsche Vertaling gold in ethisch-hervormde kring als afdoende bewijs van de achterhaaldheid van de Statenvertaling, maar tegelijkertijd evenzeer als een te radicale breuk met voor kerkleden vertrouwde termen en uitdrukkingswijzen. In reactie op haar komst kwam, onder leiding van de eerder genoemde theoloog Brouwer en diens collega Herman Theodorus Obbink (1869-1947), tussen 1920 en 1927 de zogeheten ‘Utrechtsche Vertaling’ gereed, die in haar ‘gedragen’ stijl uitdrukkelijk geënt was op de Statenvertaling.⁷³

Receptiegeschiedenis III: vrijzinnige kritiek

Hoewel Laurentius Knappert in zijn bijdrage aan het hierboven aangehaalde gedenknummer van *De Hervorming* de Leidsche Vertaling niet alleen een monument van geleerdheid, maar een

68 [J.H. Gunning J.Hz.], ‘Zeeuwsche brieven’, *Pniël* (10 december 1921), 393-395, aldaar 394.

69 C.E. Hooykaas, ‘Godsdienstig leven in Nederland XIII. Protestantsche Bijbelvertaling’, *Algemeen Handelsblad* (23 maart 1911), avondblad, 5.

70 Zoals uitputtend behandeld in: Noordt zij, *Is een nieuwe vertaling van het Oude Testament noodig?* Zie ook: Van Driel, *Gewantrouwd gereformeerd*, 181-190.

71 ‘Amsterdam, 9 december 1910’, *De Heraut* 1719 (11 december 1910), 2-3, aldaar 2.

72 H. Bouwman, ‘Herziening der Statenvertaling’, *De Bazuin* 62.22 (29 mei 1914), 2.

73 Houtman, ‘De Leidse en de Utrechtse Vertaling’, 221.

“gedenkteken ook van de rijkdom der Nederlandsche taal” noemde,⁷⁴ stonden taal en stijl aan vrijzinnige zijde net zozeer ter discussie als aan de zijde der orthodoxie. Zeker, er waren vrijzinnigen die, zoals de doopsgezinde predikant Egbertus Marius ten Cate (1868-1926), de Leidsche Vertaling prezen voor haar betere leesbaarheid ten opzichte van de Statenvertaling.⁷⁵ In zoverre in vrijzinnige kring sprake was van kritiek op de Leidsche Vertaling – wat hun volume betrof, deden kritische vrijzinnige stemmen geenszins onder voor enthousiaste, integendeel zelfs –, had zij echter vrijwel zonder uitzondering betrekking op woordkeus en schrijfwijze. De voorbeelden zijn legio.

In de politiek-liberale (en daardoor in vrijzinnig-godsdienstige kring veelgelezen) *Nieuwe Rotterdamsche Courant* vergeleek een anonymus in 1901 de kort tevoren voltooide Leidsche Vertaling van het Oude Testament met de Statenvertaling door de “bijbel van Oort” te omschrijven als een “vernieuwde stad, waar alle poorten en sprekende steenen zijn weggebroken, alle grachten geplempt, alle oude straatnamen ver-

dorven” en om die reden als een stad waarin hij “onmogelijk” kon wonen.⁷⁶ Dat kwam hem op een berisping in *De Hervorming* te staan; hij zou zich hebben verraden als een “belletrist (*sic*) [...] die verzot is op archaëismen, en zich diets maakt dat deze op zich zelf reeds iets gedistingeerds aan taal en stijl geven”, en zich hebben gemanifesteerd als een “man met eigenaardige behoudzucht, die zich niet gaarne laat afnemen, waaraan hij nu eenmaal gewend is”.⁷⁷ Opvallend genoeg vond een veel fellere filippica tegen Oorts “feillooze, geleerde, overal-even-duidelijke, maar nuchtere en vlakke, òndoorvoelde en ònschoone schoolmeesters-vertaling” van het Nieuwe Testament, van de hand van jurist Fokke Eduard Posthumus Meyjes (1865-1926) en gepubliceerd in het cultureel-letterkundige tijdschrift *De Gids* in de zomer van 1915,⁷⁸ onder vrijzinnigen daarentegen de nodige instemming – zozeer zelfs dat Oort zijn geloofsgenoten er in oktober 1915 verbit-terd van beschuldigde de Statenvertaling in de voorafgaande weken te hebben “opgehemeld als letterkundig meesterstuk”.⁷⁹ De doopsgezinde predikant Karel

74 Knappert, ‘Voltooid’, bijvoegsel bij *De Hervorming* 1901-13 (30 maart 1901), 5.

75 Ten Cate, ‘Bij de voltooide verkorte uitgave’, *Ibid.* 1907-31 (3 augustus 1907), 243. Zie ook: Ten Cate, ‘Een oud boek in een nieuw kleed’; Hooykaas, *Godsdienstig leven in Nederland*, 149.

76 De anonymus blijkt jurist Cornelis van Vollenhoven (1874-1933) te zijn. Het citaat is te vinden in: *Mr. C. van Vollenhoven's verspreide geschriften* III, 699. Van Rossum, Houtman en Bloemen hebben de anonymus niet weten te identificeren.

77 ‘Nog iets over de nieuwe vertaling van het o.t.’, *De Hervorming* 1901-17 (27 april 1901), 129-130, aldaar 129. Zie ook: *Ibid.* 1901-18 (4 mei 1901), 138-139.

78 Posthumus Meyjes, ‘De “Leidsche” vertaling van het Nieuwe Testament’, 147.

79 H. Oort, ‘Hoofdartikelen – Iets over de Statenvertaling’, *De Hervorming* 1915-45 (6 november 1915), 401-403, aldaar 401. Oort doelde op o.a.: H.T. de Graaf, ‘Hoofdartikelen – De “Leidsche” vertaling van het Nieuwe Testament’, *Ibid.* 1915-33 (14 augustus 1915), 286-287; H. Bakels, ‘Hoofdartikelen – Twee aanmerkingen op de Leidsche vertaling van het o.t.’, *Ibid.* 1915-33 (14 augustus 1915), 287-288; *Id.*, ‘Hoofdartikelen – De Statenvertaling is nog zoo gek niet’, *Ibid.* 1915-36 (4 september 1915), 313-314. Zie ook: ‘Kerknieuws – De Statenvertaling’, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (6 november 1915), avondblad B, 1; ‘Kerknieuws – De Statenvertaling in de Gereformeerde Kerken’, *Algemeen Handelsblad* (14 december 1916), avondblad, 9.

Vos (1874-1924) weet dat aan “[Oorts] woordkeuze, die heel wat minder verheven is dan de voorname toon van het zeventiende-eeuwse gewrocht”. Hoewel hij “uit wetenschappelijk oogpunt [...] herhaaldelijk Oort’s overzetting juister [zal] achten dan die van Obbink [= de Utrechtsche Vertaling, TK]”, waarvan het eerste deel net was verschenen toen hij die woorden schreef, oordeelde Vos dat de vertaling van Obbink “het verre in stichtelijkheid [wint] en daarom vooral is het velen juist te doen”⁸⁰

Wat Oort in vrijzinnige kring in het bijzonder op kritiek kwam te staan, was zijn vertaling van de Hebreeuwse naam van God als ‘Jahwe’ in plaats van ‘Heer’ in het Oude Testament. Hij wilde daarmee tot uitdrukking brengen dat de Israëlieten in oudtestamentische tijden pas na verloop van tijd een monotheïstisch godsbeeld ontwikkelden – volgens Oort zouden zij oorspronkelijk in Jahwe als machtigste, maar niet als enige god hebben geloofd⁸¹ – en dat hun godsbeeld primitiever en onzedelijker was dan het uit het Nieuwe Testament oprijzende, christelijke godsbeeld.⁸² De in taalkundig opzicht grote afstand tot de Statenvertaling waarvoor het gebruik van de naam Jahwe exemplarisch was, stoorde de eigenzinnige doopsgezinde predikant Herman Bakels (1871-1952) dusdanig dat hij Oorts vertaling van het Nieuwe

Testament niet afwachtte en in 1908 een eigen vertaling van de evangeliën, de handelingen der apostelen, de nieuwtestamentische brieven en de Openbaring van Johannes uitgaf.⁸³ Bakels nam daarmee een voorschot op bezwaren van idiomatische aard waarmee Oort na de voltooiing van zijn vertaling van het Nieuwe Testament te maken kreeg; zo stuitte de stelselmatige vervanging van het woord ‘Evangelië’ door alternatieven als ‘Blijde Boodschap’, ‘Blijmare’ en ‘Heilmare’ – een vervanging die Oort nodig vond, omdat ‘Evangelië’ in zijn optiek te zeer de connotatie droeg van een onhoudbare, bovennatuurlijke kijk op Jezus van Nazareth als Middelaar – op vrijzinnig verzet.⁸⁴

Dat zij was toegespitst op het gebruik van de naam ‘Jahwe’ en van woorden ter vervanging van ‘Evangelië’, impliceert dat vrijzinnige kritiek op de Leidsche Vertaling niet slechts voortvloeide uit taalgevoeligheid of verknochtheid aan het ‘taaleigen’ van de Statenvertaling. Méér dan in de rest van zijn woordkeus schemerde in de keuze van Oort vóór ‘Jahwe’ en tégen ‘Evangelië’ namelijk een theologische positiebepaling door: Oort deed zich hier kennen als een exponent van het zogeheten ‘oud-modernisme’, die de aanspreekvorm ‘Heer’ in het Oude Testament en de aanduiding ‘Evangelië’ in het Nieuwe Testament als onlosma-

80 Vos, ‘Bibliographie – “De Bijbel”’, 960.

81 Zoals hij al jaren eerder duidelijk had gemaakt: ‘Dr. H. Oort’s voordrachten over “de vijf boeken van Mozes”’, *De Hervorming* 1894-12 (24 maart 1894), 46-47. Zie ook: L.M.P. Scholten, ‘Een Bijbel met het stempel van Oort’, *Reformatorisch Dagblad* (9 augustus 2001), 13.

82 [H. de Lang], ‘Redactioneel – De Godsnaam “Jehova”’, *De Hervorming* 1915-40 (2 oktober 1915), 353.

83 Bakels, *Het Nieuwe Testament voor leeken leesbaar gemaakt*. Voor Bakels’ kritiek op Oorts gebruik van de naam ‘Jahwe’, zie: H. Bakels, ‘Jehova’, *De Hervorming* 1907-07 (16 februari 1907), 52-53.

84 H. Oort, ‘Het woord “Evangelië”’, *Ibid.* 1913-04 (25 januari 1913), 26.

kelijk verbonden beschouwde met een door historisch-kritisch Bijbelonderzoek veroordeelde godsdienstbeschouwing. Die oud-moderne zienswijze kwam aan het begin van de twintigste eeuw echter in toenemende mate onder druk te staan. Het is dan ook allerm minst toevallig dat in vrijzinnige kring het bovengenoemde *NRC*-bericht uit 1901 níet en het geciteerde artikel uit *De Gids* uit 1915 wél openlijk brede instemming vond – in de tussenliggende periode tekende zich steeds sterker een trend in het vrijzinnig-protestantisme af, die het oud-modernisme zijn dominantie deed verliezen.

Die trend was het gevolg van een tweeledige teleurstelling. Het zelfbeeld van de eerste generatie vrijzinnigen, die zich in Nederland in de jaren 1850 en 1860 eerst in de theologie en vervolgens in het kerkelijk leven had gemanifesteerd, was gebaseerd op de pretentie dat vrijzinnigen de wegbereiders waren van een ‘tweede Hervorming’ in kerk en samenleving, en op de verwachting dat de orthodoxie, met de verbreiding van vrijzinnige ideeën en idealen onder het kerkvolk, onherroepelijk zou uitsterven. Toen uitblijvende wapenfeiten rond 1900 duidelijk maakten dat deze pretentie en verwachting niet langer waren vol te houden, openbaarden zich in de vrijzinnigheid ontuchtering en een heuse identiteitscrisis, leidend tot een heroriëntatie op ‘traditionele’ kerkelijkheid. Tegelijkertijd kwam een nieuwe generatie tot mondigheid die de negatie van de orthodoxie waarop het

oud-modernisme stoelde, als onbevredigend ervoer en problematiseerde: haars ziens was de vrijzinnigheid tot dusver te afbrekend, te optimistisch, te individualistisch, te intellectualistisch en te weinig christocentrisch geweest. Versterkt door een groeiend gevoel van marginalisering in zowel kerk als maatschappij, waaraan op het protestantse erf een indrukwekkende machtsontplooiing van gereformeerden debet was, uitte deze dubbele teleurstelling over het oud-modernisme zich in de jaren 1900 in zogeheten ‘malcontentisme’ en in de jaren 1910 in een stroming die als ‘rechts-modernisme’ bekend kwam te staan en na de Eerste Wereldoorlog definitief de toon in de Nederlandse vrijzinnigheid ging aangeven.⁸⁵ Uiting gevend aan hun van oud-modernen afwijkende godsdienstbeleving, grepen malcontenten en rechts-modernen nadrukkelijk terug op Bijbeltaal die een oud-moderne als Oort te orthodox voorkwam.⁸⁶

Eén van de aanjagers van het malcontentisme was Bernardus Dirks Eerdmans (1868-1948), die in Leiden Kuenen en Kusters op de leerstoel voor oudtestamentische studies was opgevolgd.⁸⁷ Van zijn aanvankelijke waardering voor de Leidsche Vertaling van het Oude Testament – in 1901 sprak hij de hoop uit dat zij haar weg naar vrijzinnige kansels mocht vinden⁸⁸ – was aan het einde van de jaren 1900 weinig meer over. Eerdmans falsifieerde verschillende van de hypothesen over de datering en de bedoeling van oudtestamentische

85 Voor een uitgebreidere duiding van deze ‘wending’ in de ontwikkelingsgang van het vrijzinnig-protestantisme in Nederland zij verwezen naar mijn proefschrift *A Second Reformation?* (noot 7).

86 Zie ook: Van Driel, *Schermen in de schemering*, 130-174.

87 Ibid., 173.

88 B.D. Eerdmans, ‘Openingsrede van den voorzitter’, bijvoegsel bij *De Hervorming* 1901-19 (11 mei 1901), 1-3, aldaar 2.

geschriften waarvan Oort en de zijnen waren uitgegaan.⁸⁹ De veronderstelling dat de Israëlitische godsdienst zich van uit een primitief, onzedelijk veelgoden- dom naar een systematischer, moreel hoogstaander monotheïsme heeft ontwikkeld – die als leidmotief haar stempel op de gehele Leidsche Vertaling heeft gedrukt en het pregnantst uitdruk- king vond in het gebruik van de naam ‘Jahwe’ (!) –, achtte hij een dwaling.⁹⁰ De malcontente hervormde predikant Jan Antonie Bruins sr. (1845-1915) oor- deelde dat de Leidsche Vertaling van het Nieuwe Testament evenzeer op ver- ouderde veronderstellingen rustte; zijn snoeiharde oordeel luidde dat Oort “de indruk wekte alsof er in de voorafgaande vijftig jaar van nieuwtestamentische studie niets was gebeurd”.⁹¹ Hoofdzake- lijk om diezelfde reden schreef de reeds genoemde predikant Vos in 1913 het een goede zaak te vinden dat de Neder-

landse Protestantenvbond de Leidsche Vertaling van de gehele Bijbel zonder aantekeningen zou uitgeven; daar de Protestantenvbond als vlaggenschip van de vrijzinnigheid fungeerde, zou anders de opvatting kunnen postvatten dat “de in [Oorts] aantekeningen vervatte verklaringen nu eigenlijk ‘de’ moderne uitlegging waren, in plaats van de op vele plaatsen zeer bestrijdbare meeningen van één persoon”.⁹² Zelfs de in eerste instantie zo enthousiaste C.E. Hooykaas moest uiteindelijk in 1930 toegeven dat de Leidsche Vertaling geen eeuwigheids- waarde had en herziening behoefde.⁹³

Zoals uit deze voorbeelden blijkt, lagen de veroordeling en de beperkte houdbaarheidsdatum van de Leidsche Vertaling in de intentie van haar samen- stellers besloten: juist door de door hen *op het moment van samenstelling* als ‘modernst’ beschouwde theologische inzichten onontwarbaar te verweven met

89 Van Driel, *Dienaar van twee heren*, 107-108, noot 45.

90 Heering, ‘Het vrijzinnig protestantisme op de drempel van een nieuwe tijd (1900-1925)’, 66. Vanzelfsprekend was dat koren op de molen van de orthodoxie; zie, bijv.: ‘Opmerke- lijk’, *Amsterdamsche Kerkbode* 25.1391 (28 september 1913), 5.

91 Heering, ‘Het vrijzinnig protestantisme op de drempel van een nieuwe tijd (1900-1925)’, 68. De recensie in kwestie is: Bruins sr., ‘Aantekeningen bij Prof. Oort’s vertaling van het Nieuwe Testament’. Bruins refereerde aan hetzelfde Engelse artikel als H.H. Kuyper (noot 58); ook hij vond een nieuwe vertaling ontijdig en achtte de Leidsche Vertaling van het Nieuwe Testament bij haar verschijning al verouderd. Voor een bespreking vanuit het per- spectief van de ‘Hollandse radicale school’, wier vertegenwoordigers de oudtestamenti- sche geschriften over het algemeen later dateerden dan Oort, zie: G.A. van den Bergh van Eysinga, ‘Prof. Oort’s vertaling van het N. Testament’, *De Hervorming* 1911-34 (26 augustus 1911), 264-265; *Ibid.* 1911-35 (2 september 1911), 273-274; *Ibid.* 1911-36 (9 september 1911), 281-283; *Ibid.* 1911-37 (16 september 1911), 289-290.

92 K. Vos, ‘Ingezonden stukken – De nieuwe bijbeluitgave’, *Ibid.* 1913-04 (25 januari 1913), 29-30, aldaar 30.

93 [C.E. Hooykaas in:] ‘Kerknieuws – Moderne theologen’, *Algemeen Handelsblad* (1 mei 1930), ochtendblad, 9. Hooykaas had Oort in 1906 nog verdedigd tegen kritiek op diens gebruik van de naam ‘Jahwe’. Zie: C.E. Hooykaas, “‘Jahwe’ of ‘de Heere’”, *De Hervorming* 1906-10 (10 maart 1906), 73-74; *Id.*, ‘Ons standpunt ten opzichte van het Oude Testament’, *Ibid.* 1906-11 (17 maart 1906), 81-82. De eveneens niet als malcontent bekendstaande vrijzinnig-lutherse predikant Hendrik Jannes Toxopeüs (1880-1950) was al in 1922 tot de conclusie gekomen dat, wat de interpretatie van oud- en nieuwtestamentische teksten betreft, in veel gevallen “de voorstelling van de z.g.n. Leidsche vertaling verkeerd, onjuist blijkt te zijn”. Zie: [H.J. Toxopeüs in:] ‘Stadsnieuws – Een rede van Dr. Toxopeüs’, *Bredasche Courant* (26 april 1922), 2.

hun woordkeuze en schrijfstijl, hadden Oort en de zijnen een Bijbelvertaling vervaardigd die steeds minder voldoening schonk toen deze inzichten uit de gratie vielen. De Statenvertaling was weliswaar nog veel sterker verouderd, maar had een ‘verheven toonzetting’ op de Leidsche Vertaling voor. Bovendien gingen voor de Leidsche Vertaling steeds minder handen op elkaar, omdat de preoccupaties van vrijzinnigen aan het begin van de twintigste eeuw verschoven.⁹⁴ De hervormde predikant Cornelis Johan Niemeijer (1864-1932) ‘verwelkomde’ de vertaling van het Oude Testament dan ook veelzeggend met de woorden dat “onze tijd [...] behoefte [heeft] aan iets anders”.⁹⁵ Voor de niet-malcontente Niemeijer zelf bestond dat ‘iets anders’ uit een hernieuwde krachtsinspanning op kerkpolitiek vlak; hij wierp zich in de jaren 1900 op als dé strijder voor een versterkte positie van vrijzinnigen in de Nederlandse Hervormde Kerk. Voor malcontenten en rechts-modernen was dat ‘iets anders’ nog wel op theologisch terrein gelegen, maar dogmatisch en godsdienstwijsgerig in plaats van Bijbelwetenschappelijk van aard; zij beoogden tot een formulering van de vrijzinnige geloofsinhoud in termen van zonde, verlossing en openbaring te komen. Voor weer andere vrijzinnigen was dat ‘iets anders’ een toewijding aan psychologische, culturele of politieke (denk-) arbeid. In ieder geval verminderden de belangstelling en sympathie voor datgene waarvan de Leidsche Vertaling

onmiskkenbaar een vrucht was: op Bijbelkritiek gefixeerde en tot afbraak van de orthodoxie strekkende theologiebeoefening in oud-moderne zin.⁹⁶

Slotbeschouwing

Toen Isaac Hooykaas in 1884 het initiatief nam tot een nieuwe vertaling van het Oude Testament, stonden hem twee toekomstdromen voor de geest. Allereerst hoopte hij dat vrijzinnigen met een door de wetenschap gelouterde Bijbelvertaling in zowel het kerkelijk-godsdienstig als het staatkundig leven een machtig strijdwapen tegen de orthodoxie in handen zouden hebben. Rechtzinnige protestanten namen de Leidsche Vertaling als strijdwapen echter volstrekt niet serieus. Zij hadden hun oordeel al bij voorbaat klaar en konden bij monde van Valentijn Hepp in 1927 tevreden constateren dat de Leidsche Vertaling “er bij ons volk niet is ingegaan. [...] Ons bijbellievend volk was van een moderne bijbelvertaling niet gediend. Het voelde intuïtief, dat mannen, die zulk een vertaling bezorgen, innerlijk vreemd staan tegenover de Schrift.”⁹⁷ Door een voor vrijzinnigen tragische speling van het lot kwam de Leidsche Vertaling van het Oude Testament gereed in hetzelfde jaar waarin Abraham Kuiper een kabinet van antirevolutionairen en rooms-katholieken ging leiden, en verscheen de vertaling van het Nieuwe Testament toen Theo Heemskerck (1852-1932) minister-

94 ‘Kerknieuws – Moderne theologen’, *Algemeen Handelsblad* (11 april 1923), ochtendblad, 10.

95 Niemeijer, ‘Kroniek’, 250.

96 Heering, ‘Het vrijzinnig protestantisme op de drempel van een nieuwe tijd (1900-1925)’, 65-68, 145.

97 V. Hepp, ‘Kerkelijk leven – Een nationale bijbel?’, *De Reformatie* 7.43 (22 juli 1927), 333-334, aldaar 334.

president was van een regering met eenzelfde confessionele samenstelling. De symboliek die daaruit sprak, was in het licht van Hooykaas' hoop even ontgoochelend als ontmoedigend: niet vrijzinnigen, maar orthodoxen waren in de strijd om de volksziel de bovenliggende partij. Bovendien namen vrijzinnigen de Leidsche Vertaling niet unaniem als strijdwapen ter hand. Debet daaraan was dat de Leidsche Vertaling lang niet voor alle vrijzinnigen doorging voor datgene wat zij volgens Hooykaas in de tweede plaats had moeten zijn: een sieraad voor de Nederlandse vrijzinnigheid. In vrijzinnige kring miskende niemand dat zij een parel aan de kroon van de tot dan toe beoefende historisch-kritische theologie vormde, maar die theologie als zodanig verloor meer en meer haar glans. Daarmee samenhangend, gaven steeds meer vrijzinnigen er blijk van de Leidsche Vertaling op het gebied van woordkeus niet als een juweel te beschouwen.

De tragiek van de Leidsche Vertaling was dat zij eigenlijk al verouderd was toen zij uitkwam. Er zat zeventien jaar tussen Hooykaas' aanzet tot en de uiteindelijke voltooiing van de Leidsche Vertaling van het Oude Testament. Rond dat laatste moment begonnen gevoelens van onbehagen, desillusie en marginalisering de Nederlandse vrijzinnigheid

voort te stuwen in een andere richting dan voorheen, wat in de receptiegeschiedenis van de door Oort voleindigde translaten van het Oude en Nieuwe Testament doorschijnt. De Leidsche Vertaling sloot dan ook veeleer een tijdperk af dan dat zij een toekomst inluidde. Zelfs haar pleitbezorgers beseften dat. Laurentius Knappert, die in de jaren daarna, nota bene als één van de aanvoorders der malcontenten (!),⁹⁸ Oort bij diens vertaling van het Nieuwe Testament van taalkundige adviezen zou dienen,⁹⁹ schreef in 1901, in het voornoemde gedenkblad van *De Hervorming*, dat de "voltooide vertaling des Ouden Verbonds eene periode schijnt af te sluiten in de geschiedenis der vaderlandsche godsdienstwetenschap". Zij was voor hem daarom bovenal "een monument van gedachtenis, als de gecondenseerde arbeid eener roemrijke, voorbijgegangene periode van theologische wetenschap", oftewel een gedenkboek waarin nieuwe generaties vrijzinnigen konden lezen tot welke resultaten de eerste generatie vrijzinnige theologen in Nederland was gekomen.¹⁰⁰ Johannes van Loenen Martinet gaf datzelfde jaar op de landelijke toogdag van de Protestantenbond toe dat met de Leidsche Vertaling een aanvang was gemaakt, "toen de ebbe reeds ingetreden was, die gelijk altijd op den vloed van het vrijzinnig godsdienstig streven

98 Als naschrift bij een in 1908 in brochurevorm heruitgegeven artikel dat van zijn hand in 1897 in *De Gids* was verschenen, schreef Knappert dat hij de Leidsche Vertaling (van het Oude Testament) kon waarderen, maar ook bedenkingen had; het gebruik van de naam 'Jahwe' kon hem niet bekoren, terwijl hij verwachtte dat verscheidene hypothesen van Oort spoedig verouderd zouden zijn. Hij typeerde de Leidsche Vertaling daarom als "schoone vrucht van de Oudtestamentische wetenschap op een zeker standpunt harer ontwikkeling". Zie: Knappert, 'Ná - Naschrift', in: Oort en Knappert, *De Leidsche Vertaling van het Oude Testament*, 63-64 (citaat op p. 64). Voor Knappert als aanjager van het malcontentisme, zie: Lindeboom, 'Laurentius Knappert', 82.

99 Althans volgens Houtman ('De Leidse en de Utrechtse Vertaling', 210). Oort noemt Knappert niet in zijn voorrede bij de Leidsche Vertaling van het Nieuwe Testament.

100 Knappert, 'Voltooid', bijvoegsel bij *De Hervorming* 1901-13 (30 maart 1901), 5.

reeds was ingetreden". Haar gloriejaren had de vrijzinnigheid, met andere woorden, al vóór 1884 beleefd. Dat betekende niet dat van de Leidsche Vertaling geen invloed kon uitgaan – het leed voor Van Loenen Martinet geen twijfel dat zij zou "medewerken om de inzichten te verhelderen, verouderde begrippen weg te nemen en 't godsdienstig leven te ontwikkelen door gezond voedsel".¹⁰¹

In plaats daarvan raakte de Leidsche Vertaling ten gevolge van het opkomen- de malcontentisme en rechts-modernisme zélf spoedig verouderd. Zij was al te zeer een product van een als rationalistisch, antiorthodox, antikerkelijk en te afbrekend weggezet 'oud-modernisme', waarvan Oort, evenals Van Loenen Martinet, één van de prominentste vertegenwoordigers was, maar waarvan steeds minder vrijzinnigen gecharmeerd waren.¹⁰² Daar het oud-modernisme het langst invloedrijk bleef in de Protestantenbond,¹⁰³ vond de Leidsche Vertaling hoofdzakelijk in zijn midden ingang. Het is dan ook niet verwonderlijk dat álle uitgaven van de volledige Leidsche Vertaling in opdracht van de Protestantenbond zijn verschenen. De bond was evenwel niet immuun voor de (kerkelijke en rechts-moderne) wending die zich in de vrijzinnigheid als geheel voltrok: veelzeggend is dat zijn hoofdbestuur

in 1941 besloot tot heruitgave van de Leidsche Vertaling (waartoe een jaar later werd overgegaan) met aanpassing van de naam 'Jahwe' door 'God'.¹⁰⁴ Tref- fender kon niet tot uitdrukking komen dat het tij voor het oud-modernisme was verlopen.

101 [J. van Loenen Martinet in:] 'Berichten, enz. – Te Utrecht', *De Hervorming* 1901-46 (16 november 1901), 363-364, aldaar 364.

102 Van Driel, *Scheren in de schemering*, 182. Nog in 1926 deed Oort zich als oud-moderne kennen. Zie: H. Oort, "Niemand komt tot de Vader dan door mij", *De Hervorming* 1926-10 (6 maart 1926), 73-74.

103 Mede door toedoen van Van Loenen Martinet en Herman de Lang (1846-1932), die Van Loenen Martinet in 1914 als hoofdredacteur van *De Hervorming* opvolgde en die functie tot en met 1917 vervulde. Beiden waren overtuigde oud-modernen. Zie: Krijger, 'Een vrijzinnige "meneer"', 50-51.

104 'Kerknieuws – Leidsche Vertaling zal worden herdrukt', *Algemeen Handelsblad* (9 augustus 1941), avondblad, 6. Zoals gezegd, verscheen die heruitgave een jaar later bij uitgeverij Brandt.

Bibliografie

Gebruikte edities van de Leidsche Vertaling

Het Oude Testament, opnieuw uit den grondtekst overgezet en van inleidingen en aantekeningen voorzien door Dr. A. Kuenen, Dr. I. Hooykaas, Dr. W.H. Kusters en Dr. H. Oort I. Genesis-Ester. Leiden, 1899.

Het Oude Testament, opnieuw uit den grondtekst overgezet en van inleidingen en aantekeningen voorzien door Dr. A. Kuenen, Dr. I. Hooykaas, Dr. W.H. Kusters en Dr. H. Oort II. Job-Maleachi. Leiden, 1901.

Isaïc Hooykaas, *De Psalmen met eene inleiding en korte aantekeningen naar de Leidsche Vertaling.* Leiden, 1902.

Henricus L. Oort, *Job, Spreuken en Prediker met inleidingen en korte aantekeningen naar de Leidsche Vertaling.* Leiden, 1903.

Het Oude Testament naar de Leidsche Vertaling, met verkorte inleidingen en toelichtingen, bewerkt door I. Hooykaas Jr., onder toezicht van H. Oort. Leiden, 1906.

Het Nieuwe Testament, opnieuw uit den grondtekst overgezet en van inleidingen en aantekeningen voorzien door Dr. H. Oort. Zaltbommel, 1912.

Het Nieuwe Testament. Leidsche Vertaling. Zaltbommel, 1913/1915.

De Bijbel naar de Leidsche Vertaling. Zaltbommel, 1914.

De Bijbel naar de Leidsche Vertaling. Zaltbommel, 1925.

Het Nieuwe Testament naar de Leidsche Vertaling. Amsterdam, s.a.

De Bijbel naar de Leidsche Vertaling. Amsterdam, [1942].

Geraadpleegde bronnen met een meer dan maandelijks verschijningsfrequentie

Algemeen Handelsblad.

Amsterdamsche Kerkbode.

Arnhemsche Courant.

Bredasche Courant.

De Bazuin.

De Graafschap-Bode.

De Heraut.

De Hervorming.

De Reformatie.

De School met den Bijbel.

De Vriend van Oud en Jong.

De Wekker.

De Zondagsbode.

Het Nieuws van den Dag.

Het Vaderland.

Nieuwe Rotterdamsche Courant.

Nieuwsblad voor den Boekhandel.

Pniël.

Reformatisch Dagblad.

Tubantia.

Zondagsblad van Het Nieuws van den Dag.

Overige literatuur

Maarten J. Aalders, 'Een mislukt project.

De Synodale Vertaling van het Nieuwe Testament uit 1868'. *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800*, 27 (2004) 61, 2-13.

Herman Bakels, *Het Nieuwe Testament voor leken leesbaar gemaakt.* Amsterdam, 1908.

Anne Jaap van den Berg, 'De Synodale, Leidse en Utrechtse Vertaling'. *Met Andere Woorden*, 21 (2002) 3, 3-9.

I. van den Bergh, 'De nieuwe vertaling van het Oude Testament'. *De Tijdspiegel*, 58 (1901), 409-424.

Henri Bloemen, 'De protestantse bijbelvertalingen in de negentiende eeuw', in: Paul Gillaerts e.a. (red.), *De Bijbel in de Lage Landen. Elf eeuwen van vertalen* (Heerenveen, 2015), 577-633.

- Jan Antonie Bruins sr., 'Aanteekeningen bij Prof. Oort's vertaling van het Nieuwe Testament'. *Nieuw Theologisch Tijdschrift*, 2 (1913), 78-105.
- Egbertus Marius ten Cate, 'Een oud boek in een nieuw kleed'. *De Tijdspiegel*, 63 (1906), 422-433.
- 'De eerste eeuw van het Nederlandsch Bijbelgenootschap'. *De Christelijke Onderwijzer*, 17 (1914) 25, 1.
- Is. van Dijk, 'De Leidsche Vertaling van het Oude Testament'. *Onze Eeuw*, 7 (1907), 257-281.
- Is. van Dijk, 'Leestafel - "Het Nieuwe Testament"'. *Onze Eeuw*, 13 (1913), 135-137.
- Cornelis Marius van Driel, *Dienaar van twee heren. Het strijdbaar leven van theoloog-politicus B.D. Eerdmans (1868-1948)*. Kampen, 2005.
- Cornelis Marius van Driel, *Schermen in de schemering. Vijf opstellen over modernisme en orthodoxie*. Hilversum, 2007.
- Cornelis Marius van Driel, *Gewantrouwd gereformeerd. Het omstreden leiderschap van neocalvinist Arie Noordtzij*. Barneveld, 2010.
- P. Feenstra jr., 'Levensbericht van Vincent Loosjes Az', in: *Handelingen en levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, 1932-1933 II. Levensberichten* (Leiden, 1933), 152-174.
- Abraham van der Flier G.Jz., *Het ethisch beginsel*. Utrecht, 1912.
- J.P. Heering, 'Het vrijzinnig protestantisme op de drempel van een nieuwe tijd (1900-1925)', in: B. Klein Wassink en Th.M. van Leeuwen (red.), *Tussen geest en tijdgeest. Denken en doen van vrijzinnig protestanten in de afgelopen honderd jaar* (Utrecht, 1989), 57-160.
- Jacobus Herderscheê, *De modern-godsdienstige richting in Nederland*. Amsterdam, 1904.
- Cornelis Elias Hooykaas, *Godsdienstig leven in Nederland*. Haarlem, 1912.
- Cornelis Elias Hooykaas, *De Bijbel I. Het Oude Testament*. Amsterdam, [1922].
- Cees Houtman, *Nederlandse vertalingen van het Oude Testament. Hun ontstaan, karakter en ontvangst*. 's-Gravenhage, 1980.
- Cees Houtman, 'De kritiek op de Groot Nieuws Bijbel in het licht van de kritiek op eerdere Nederlandse bijbelvertalingen'. *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, 38 (1984), 265-289.
- Cees Houtman, 'De Leidse en de Utrechtse Vertaling', in: A.W.G. Jaakke en E.W. Tuinstra (red.), *Om een verstaanbare bijbel. Nederlandse bijbelvertalingen na de Statenbijbel* (Haarlem / Brussel, 1990), 201-224.
- Nicolaas de Jager Meezenbroek, *De geschiedenis van de Nieuwe Synodale Vertaling van het Nieuwe Testament*. Doetinchem, 1899.
- Joannes Petrus van Kasteren, 'Scripturistisch overzicht'. *Studiën*, 56 (1901), 71-109.
- Laurentius Knappert, 'Eene nieuwe vertaling van het Oude Testament'. *De Gids*, 61 (1897), 470-487.
- Tom-Eric Krijger, 'Een vrijzinnige "meneer". "De Hervorming" als toonaangevend en representatief persorgaan van de modern-godsdienstige richting in Nederland (1873-1934)'. *Tijdschrift voor Tijdschriftstudies*, 33 (2013), 37-58.
- Tom-Eric Krijger, *A Second Reformation? Liberal Protestantism in Dutch Religious, Social and Political Life, 1870-1940*. Ongepubliceerd proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen, 2017.
- H.A. Leenmans, 'De nieuwe, Nederlandsche, vertaling van het Oude Testament'. *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, 38 (1901), 1145-1168.
- Jacobus Adrianus Cornelis van Leeuwen, 'Leidsche vertaling', in: F.W. Grosheide e.a. (red.), *Christelijke encyclopædie voor het Nederlandsche volk III. Ibas van Edessa-Lystra* (Kampen, [1926]), 621-622.

- C. Lindeboom, 'Van boeken – Het Oude Testament naar de Leidsche Vertaling', overdruk uit *Ons Tijdschrift*, 11 (1906) 6, 1-8.
- C. Lindeboom, 'De jongste vertaling van het Nieuwe Testament'. *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, 12 (1912), 361-374.
- Johannes Lindeboom, *Geschiedenis van het vrijzinnig protestantisme III. Het vrijzinnig protestantisme sedert 1870*. Assen, 1935.
- Johannes Lindeboom, 'Laurentius Knappert', in: *Handelingen en levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, 1942-1943* (Leiden, 1944), 61-90.
- Vincent Loosjes, *Bitter en zoet. Aphorismen*. Assen, [1909].
- Willem van der Meiden, "Zoo heerlijk eenvoudig". *Geschiedenis van de kinderbijbel in Nederland*. Hilversum, 2009.
- Mr. C. van Vollenhoven's verspreide geschriften III. *De Indiën, herdenkingen, overige schriften, registers*. Haarlem / 's-Gravenhage, 1935.
- Cornelis Johan Niemeijer, 'Kroniek'. *Teekenen des Tijds*, 3 (1901), 247-270.
- Arie Noordt zij, *Is een nieuwe vertaling van het Oude Testament nodig?* Kampen, 1908.
- Henricus Oort, 'Levensbericht van Isaäc Hooykaas', in: *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, over het jaar 1894-1895 II. Levensberichten der afgestorven medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* (Leiden, 1895), 1-62.
- Henricus Oort, 'Eenige opmerkingen over de aantekeningen van Dr. J.A. Bruins Sr. bij mijn bewerking van het N.T.'. *Theologisch Tijdschrift*, 48 (1913), 181-190.
- Henricus Oort, *Voor Denkende Menschen III.2. Inleiding op den Bijbel in de tekstuitgave der Leidsche Vertaling*. Baarn, [1914].
- Henricus Oort, Isaäc Hooykaas en Abraham Kuenen, *De Bijbel voor jongelieden*. Harlingen, 1871-1873.
- Henricus Oort en Laurentius Knappert, *Geschriften uitgegeven vanwege den Nederlandschen Protestantenvbond X. De Leidsche Vertaling van het Oude Testament*. Assen, 1908.
- Fokke Eduard Posthumus Meyjes, 'De "Leidsche" vertaling van het Nieuwe Testament'. *De Gids*, 79 (1915), 119-149.
- Jan van Rossum, 'De Leidse Vertaling'. *Theologie en Praktijk*, 30 (1970), 101-114.
- Adrianus van Veldhuizen en Cornelis Veltenaar, *Pro en contra X.7. Een nieuwe Bijbelvertaling*. Baarn, 1919.
- Karel Vos, 'Bibliographie – "De Bijbel"'. *Vragen van den Dag*, 35 (1920), 958-960.
- Bastiaan Wielenga, *De Bijbel als boek van schoonheid*. Kampen, [1925].
- Gerrit Wildeboer, 'Het Oude Testament'. *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, 34 (1897), 1217-1222.

Summary

Due to the unfavourable reception of a new translation of the New Testament that had been published under its auspices in 1868, the General Synod of the Dutch Reformed Church decided in 1872 to disband a committee of theologians who should have prepared a new translation of the Old Testament. In 1885, one of these theologians, Abraham Kuenen (1828-1891), joined forces with his colleagues Isaäc Hooykaas (1837-1894), Willem Hendrik Kusters (1843-1897), and Henricus Oort (1836-1927) to provide for such a translation of the Old Testament in contemporary Dutch after all.

The four of them belonged to the so-called 'modernist' (*moderne*) or 'liberal' (*vrijzinnige*) current that had emerged in international Protestantism in the mid-nineteenth century, pursuing a harmonisation of Christianity and modern culture. Modernist theology was characterised by a historical-critical approach to the Bible, making use of current scientific and scholarly methods and theories, and resulting in a firm rejection of supernaturalism. This was reflected in the rationale behind the endeavour of Kuenen and his team: a modernist-inspired translation of the Old Testament was intended to uncover the true meaning of the Bible from underneath the shroud of literalism and dogmatism in which it was wrapped. As such, it was supposed to be the pride of Dutch liberal Protestantism and a weapon with which orthodoxy could be counterattacked. Only Oort would live to see the final result in 1901. Several years later, Oort began to translate the New Testament all by himself, which he completed in 1912.

Although it was showered with praise in *De Hervorming* (the then leading Dutch liberal Protestant opinion magazine), the so-called 'Leiden Translation' (*Leidsche Vertaling*) of the Bible was lukewarmly received among modernists. In modernist circles, criti-

cism was uttered that resembled orthodox complaints. The theological choices behind the translation, most notably the transcription of the Hebrew Tetragrammaton as 'Yahweh' (*Jahwe*) instead of 'Lord' (*Heer*) in the Old Testament and the absence of the word 'Gospel' (*Evangelie*) in the New Testament, revealed that the Leiden Translation was a product of so-called 'old-school modernism' (*oud-modernisme*), which quickly went out of favour in the early twentieth century. Being thus already outmoded when it was published, the Leiden Translation failed to find general acceptance among those for whom it was intended.

Personalia

Tom-Eric Krijger (1987) studeerde geschiedenis en religiewetenschappen te Utrecht en Brussel. Begin 2017 is hij aan de Rijksuniversiteit Groningen gepromoveerd op een onderzoek naar de geschiedenis van het Nederlandse vrijzinnig-protestantisme tussen 1870 en 1940, dat hij deels heeft uitgevoerd aan Harvard Divinity School. Een handelseditie van zijn proefschrift verschijnt in de loop van 2019 bij uitgeverij Brill. Krijger is thans als docent werkzaam aan het Leiden University Centre for the Study of Religion en is als extern geaffilieerd onderzoeker verbonden aan de Universidade Católica Portuguesa te Lissabon en de Universidade de Coimbra. Hij publiceert over uiteenlopende onderwerpen op het gebied van de geschiedenis van het Nederlandse christendom. E-mailadres: t.e.m.krijger@hum.leidenuniv.nl